

Головно управління культури і мистецтва
Київської міської держадміністрації

Музей історії м. Києва

КИЇВ І КИЯНИ

матеріали щорічної
науково-практичної конференції

Випуск 2

**ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ**

Музей історії м. Києва

КИЇВ І КИЯНИ

матеріали щорічної науково-практичної конференції

Випуск 2

Київ
«КІЙ»
2002

ББК 63.6
К 38

Збірник тез та доповідей учасників науково-практичної
конференції, що відбулася в Музеї історії м.Києва
23 грудня 2002 р.

Бібліотека
музею історії
міста Києва

К $\frac{1805080000-08}{7161-2002}$ Без оголош.

© Музей історії Києва. 2002

*Тамара ХОМЕНКО,
заслужений працівник культури України,
директор Музею історії м. Києва*

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ м. КИЄВА ТА ЙОГО ФІЛІЇ у 2002 році

Рік, який минає, пам'ятний для нас тим, що у травні виповнилося двадцять років з дня відкриття постійної експозиції у Кловському палаці. Рік, що настає, — знаменний, ювілейний для Музею, бо відзначатимемо чверть століття з дня заснування нашого закладу.

Упродовж 2002 року зроблено чимало в усіх напрямках діяльності нашого Музею та його філій. Це наукові розробки, концепції, тематичні структури виставок, значна кількість довідкових матеріалів для державних установ та організацій.

Протягом цього року експозиція Музею та його філій поповнилася на 91 одиницю: матеріали XIV століття (шолом, наручі, лук та стріли), колекція писанок Ніни Булавицької (США) та емалі Ірини Твердохліб (США). До фондів Музею надійшло близько 2000 музейних предметів основного фонду.

Справжньою реліквією поповнилось зібрання Історико-меморіального музею М. Грушевського, а саме портретом Катерини Грушевської роботи відомого українського маляра Івана Труша.

До збірки Музею надійшли оригінальні фотографії українських дисидентів: Алли Горської, Віктора Некрасова, Василя Стуса, В'ячеслава Чорновола; фото та авторські роботи Галини Севрук і Людмили Семикіної. Привертає увагу комплекс матеріалів члена-кореспондента НАН України, знаного у світі зоолога Миколи Щербака. Серед них — унікальні документи, листи до матері з мордовського табору, його куртка політв'язня (1940-і рр.).

До фондів надійшов також археологічний матеріал з розкопок церкви Богородиці Пирогощої, комплекс матеріалів київських родин Григоровичів-Барських, Соханських, Піскорських, родини лікаря О. А. Дзегановської та художника О. Є. Романова, родини генерала А. П. Байкова.

Як завжди, коло наукових інтересів співробітників Музею та його філій охоплює період від стародавньої до сучасної історії нашого міста.

У 2002 році в започаткованій Музеєм видавничій серії «Бібліотека Музею історії міста Києва» вийшли друком книжки: «Бердичевські казки» Я. Бердичевського, «Київські мініатюри. Книга перша» В. Ковалинського, «Оті два роки... у Києві при німцях» Д. Малакова, а також збірка, упорядкована А. Кончаковським і присвячена 10-річчю існування клубу «Субота у Бегемота», що діє при літературно-меморіальному музеї М. Булгакова. Вийшов друком збірник тез та доповідей науковців Музею за матеріалами минулорічної конференції «Київ і кияни. Випуск 1».

Побачили світ також інші видання, участь у яких брали науковці Музею та його філій, зокрема: монографія «Праця та соціальна політика. З історії міністерства» В. Ковалинського, «Мандри Глінки» (коментар до «Записок». Частина 2) — С. Мамаєва (у співавторстві з В. Тишком), «Нариси історії Києва» (М. Кальницький, Д. Малаков, О. Юркова).

Науковці Музею взяли участь у великих колективних видавничих проектах, як-от: електронна історична енциклопедія «Київ. XX століття», «Золота книга української еліти», «Народжені Україною» тощо.

Розвідки про родоводи Михайла Грушевського, Павла Скоропадського, Терещенків здано до друку до «Генеалогічних записок Українського геральдичного товариства».

Десятки публікацій науковців Музею побачили світ у різноманітних журналах та газетах, знайомлячи киян з минулим та сучасним життям столиці.

Справжньою сенсацією назвали відомі українські тижневики «Літературна Україна» та «Українське слово» дослідження науковця Історико-меморіального музею М. Грушевського Миколи Кучеренка про рід Михайла Грушевського на Чигиринщині та одного із славетних представників цього роду Марка Грушевського, опубліковані в часописі «Пам'ятки України: історія та культура».

Упродовж 2002 року Музей разом з філіями організували та провели 18 виставок. Варто відзначити такі з них: «Три життя Ігоря Шведова», «Сторінками сімейних альбомів», «Я видел

Пушкина во сне», «Фарби і звуки» (до 130-річчя з дня народження Г.П.Світлицького), «Художні твори Ірини Твердохліб (США)», «Виставка творів австралійських мистців українського походження», «Михайло Брайчевський. Історик, археолог, романтик» (до роковини пам'яті видатного вченого), «Українська Центральна Рада» (до 85-річчя утворення), «Український, російський та західно-європейський живопис ХІХ—ХХ століття» та інші.

Постійно вдосконалюючи науково-просвітницьку діяльність, Музей разом з філіями прийняв за цей рік понад 430 тисяч відвідувачів, провів 5 тисяч екскурсій для киян та гостей міста, здійснив понад 100 різноманітних заходів.

Запам'яталися киянам презентація подарованого Музею київським меценатом Федором Зернецьким портрета Катерини Грушевської пензля Івана Труша та монографії Ірини Матяш «Зірка першої величини: життєпис К. М. Грушевської», повісті «Оті два роки... у Києві при німцях» Д. Малакова, історико-документального роману Ю. Хорунжого «Вірую» — про М. Грушевського. Добру згадку залишили вечори пам'яті М. Брайчевського, Г. Світлицького, В. Цимбала, а також вікторина з киевознавства на сторінках газети «Хрещатик».

Активно діють клуби «Експериментальний театр авторської пісні», «Добрі сусіди», «Шанувальники старого Києва», музичний салон «Ретро», «Лік», «Ветеран», «Пошук», «Червоні вітрила» (для проблемних підлітків).

Працівники Музею беруть участь у підготовці телевізійних програм «Київські мініатюри», «За київським часом», «Культура», «Міські новини», «Репортер», «Я так думаю», телесеріалів «Війна. Український рахунок», «Війна: мій погляд», а також програм Українського радіо: «Світ розмаїтий», «Мистецька вітальня», «Київ і кияни», «Золоті ключі мелодій».

Отже, активно подаються знання про минуле й сучасне життя рідного міста — киянам та гостям столиці.

Видання другої збірки «Київ і кияни» — ще один крок до популяризації наукових розробок нашого музею.

I. З ІСТОРІЇ КИЄВА

Олена ВОРОНЦОВА,
канд. історичних наук,
Тимур БОБРОВСЬКИЙ,
канд. історичних наук,
відділ «Київ підземний»

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДЗЕМНИХ СПОРУД СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПАМ'ЯТОК

Підземелля Софії Київської — одна з маловивчених сторінок історії цієї пам'ятки. Цілеспрямовано і систематично софіївські підземелля не досліджувались. Однак, вони вже давно привернули увагу фахівців — істориків та археологів. В архівних джерелах згадуються численні льохи та підземелля, збудовані у Софійському кафедральному монастирі наприкінці XVII ст. (Ернст, 1930, с. 295)

Перше натурне обстеження цих пам'яток проведено у 1839 р., коли О. І. Ставровський оглянув деякі з них. На жаль, ретельний звіт обстеження не зберігся, тому невідомими лишаються ані місце розташування обстежених підземель, ані їх параметри та архітектурні особливості. Відомо лише, що підземелля були випадково (мабуть, внаслідок провалу) відкриті у садибі Софійського собору. Вони склалися з трьох довгих, обкладених цеглою галерей, які, на думку дослідника, були рештками льохів митрополичого маєтку, ліквідованих наприкінці XVIII ст. за наказом митрополита Самуїла [Києвлянин, 1884, № 197].

Можливо, про ту ж саму знахідку йшлося й у розповіді одного з софіївських священнослужителів, який у 1908 р. згаду-

вав, що за 50 (або більше) років до того біля північно-західного кута собору утворився глибокий провал. Цей провал вів до обкладеної цеглою довгої підземної галереї, що залишилась недообстеженою [Киевлянин, 1909, № 265]. Втім, враховуючи як часто і тепер трапляються провали на території садиби собору, стверджувати тожність обох знахідок важко. Вважаємо, що у XIX ст. таких провалів було чимало, й інформацію про них можна буде віднайти при подальших архівних пошуках серед паперів Київської консисторії.

Відомо, що на початку XX ст. спроби відшукати стародавні Софійські підземелля та заховану у них «бібліотеку Ярослава Мудрого» намагався здійснити московський археолог Г. Я. Степельський. Втім, його розвідки на «цвинтарі» Софійського собору не були вдалим [ИАК, 1917, с. 117].

Нарешті, перші ретельні обстеження Софійських підземель з супутніми археологічними розкопками відбулися навесні 1916 р., коли стався провал неподалік від будинку Духовного училища (за 50 м на північний захід від собору) (Кресл. 1, 2). Дослідження цієї знахідки проводило Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, керував розкопками О.Д.Ертель [Киев, 1916, № 786]. Первинним обстеженням провалу було встановлено, що він на глибині близько 2 м від денної поверхні відкрив верхівку цегляного склепіння підземного ходу, який прямував на північний захід. Дно провалу та підземелля під ним були вщент заповненні великою кількістю будівельного сміття (цегла, кахлі тощо) XVII ст., серед якого траплялися фрагменти давньоруської плінфи та шиферних плит. Підлога підземелля у місці провалу знаходилась на глибині близько 4–4,5 м від денної поверхні і являла собою материковий лесовий суглинок. Висота ходу, стіни й склепіння якого були викладені цеглою, становила понад 2 м. Від місця провалу 10–11 м галерея прямувала на південний захід, досить стрімко занурюючись углиб землі. Обвальний конус з провалу, що заповнював галерею, поступово звужувався, але на відстані 6–6,5 м від провалу знову розширився. Тут змінився й характер заповнення: замість будівельного сміття, прохід перекривав чорноземний культурний шар, при викопуванні якого було розчищено невеличку прямокутну камеру. З неї у північно-східному напрямку простежувалось відгалуження довжиною до 13 м, що

лише частково було обкладене цеглою і закінчувалося тупиковою нішею. Також треба зазначити, що в місці провалу фіксувалося й цілком замулене відгалуження в бік Духовного училища (у 1916 р. не розкопувалось). Цікавими є й спостереження О.Д.Ертеля за характером підземних мурувань. На певну відстань від провалу стіни галереї були викладені не з цегли, а з кам'яних брил (цегляним було лише склепіння), далі — за рештками невеличкого простінку та пазом від одвірка — кладка стін і склепіння була суцільно цегляною, при цьому, мурування нижньої частини стін мало горизонтальні залежі, а верхньої та склепіння — похиле, відповідно до нахилу галереї. Стіни й склепіння викладені з червоної, поганого випалу крихкої цегли на «поганому» (можливо, глиняному або глиняно-вапняному) розчині. Висота галереї на першій ділянці — 2,5 м, ширина — понад 1 м. Склепіння — коробове. У стінах ділянки, трохи вище рівня підлоги, в «шаховому порядку» розташовані чотири склепінчасті ніші різних розмірів. На думку О.Д.Ертеля, ці ніші призначалися для зберігання винних або порохових діжок. Камера, якою закінчувалася галерея, мала розмір 1 × 1,5 м, з вузькими нішами у стінах (можливо, для свічників). У склепінні камери влаштовано вентиляційний отвір, обкладений цеглою і потинькований (О.Д.Ертель вважав його «лазом») (Кресл. 2). Від вказаної камери на північний схід вела круто нахилена галерея довжиною близько 13 м, шириною 0,9–1,2 м. Вона була дещо нижчою від попередньої, з циркульним склепінням. Її стіни й склепіння лише частково були обкладені цеглою, при цьому кладка залягала лише на другому рівні підлоги (темні прошарки намулу). Галерея закінчувалася тупиковою нішею; крім того, в її стінах розташовувалося ще 6 ніш, шириною 0,8 м, довжиною 1,3–1,9 м і висотою 1,2–1,5 м кожна. В одній з ніш розкопано тайник, пограбований ще в давнину, на стіні іншої — напис: «Выкопани гроши року...». Над тупиковою нішею було зафіксовано вентиляційний отвір. Під ним на підлозі знайдено фрагмент берести з написом (графіті, залите чорнилом): «Аще кто найде сей ходъ тотъ найде велій кладъ Ярославъ». На думку дослідника, згадані написи треба датувати у межах XVII–XVIII ст. На жаль, розкопки підземелля залишилися незавершеними. О.Д.Ертель вважав, що досліджене ним підземелля має стародавнє (давньоруське) походження і первинно використовувалося як фортифікаційний хід, укриття або,

навіть, церковний некрополь. Дослідник був упевнений, що це підземелля у давнину становило єдину фортифікаційну систему з іншими підземними спорудами, дослідженими на території Міста Ярослава [ИАК, 1917].

Досить вагомі результати дали й невеличкі розвідки, здійснені восени 1925 р. В.Г.Ляскоронським. У провалі, що стався за 35 м від північної стіни собору, було відкрито вхідну частину у підземну галерею (Кресл. 1). Вхідна частина являла собою цегляний, XVII ст. фундамент чотирикутної наземної споруди 7 × 6 м, з підвальним приміщенням глибиною до 2,5 м від денної поверхні, що мало дерев'яне перекриття та східчастий вхід зі східного боку. В південно-західному куті будівлі містився східчастий вхід до підземелля у вигляді галереї з боковими нішами у стінах. Галерея частково (у привходовій частині) обкладена цеглою. Напрямок галереї — південний захід — північний схід, її висота — 2,06 м. Галерея має поворот: довжина першої ділянки — понад 11 м, другої — 14 м. У заповненні галереї знайдено археологічні матеріали давньоруського та пізньосередньовічного часу. Незважаючи на те, що дослідник назвав достежену споруду льохом, він утримався від будь-якої інтерпретації цієї пам'ятки, зазначивши, що необхідні подальші дослідження [Ляскоронський, 1926].

Під час археологічних розкопок 1946 р. (керівник — М. К. Каргер) на території Софійського заповідника було знайдено підземну споруду, визначену як давньоруський тайник-сховище за аналогією з подібними спорудами Десятинної церкви (Кресл. 3). На жаль, точне місцезнаходження цієї пам'ятки та її архітектурно-археологічні характеристики залишаються невідомими [Каргер, 1958, с. 504]. Можливо, якусь інформацію щодо цієї знахідки вдасться розшукати в архіві Санкт-Петербурзької філії Інституту археології Російської Академії наук, яка була базою тодішньої експедиції.

Згодом ще один провал трапився за 37 м на північний захід від собору навесні 1948 р. (Кресл. 1). Його глибина сягала 4,5 м. Для обстеження провалу було утворено спеціальну наукову комісію, яка дійшла висновку, що провал стався на розгалуженні двох підземних галерей, обкладених цеглою, які, на думку дослідників, були підземеллями, дослідженими О. Д. Ертелем у 1916 р. За невідомих обставин розкопки галерей не проводились, а провал було засипано [Матеріали, 1948].

Нарешті, великі роботи по дослідженню Софійських підземель розгорнулися у 70-х рр. ХХ ст. під керівництвом І. Ф. Тоцької. Протягом кількох років експедиція заповідника методично вивчала різноманітні провали та просадки довкола собору й накопичила значущі архітектурно-археологічні матеріали, які й досі лишаються неопублікованими.

У 1972 р., під час розкопок на території Митрополичого садка (за корпусом № 3, на південний захід від Митрополичих покоїв), на глибині 2,7 м було зафіксовано зруйновану обвалом підземну споруду. Розкопом було відкрито лише одну цегляну стіну та частки склепіння цього приміщення, що спрямовувалося на глибині 4,1–5,5 м з північного сходу на південний захід і простежено на відстані близько 3 м. Кладка стін та склепіння виконані з жовтої цегли (30,5 × 15 × 6,5 см) на вапняному розчині. Її внутрішня поверхня була вкрита побілкою. За матеріалами розкопок І. Ф. Тоцька висловила припущення, що ця кладка є стіною монастирського льоху межі XVII–XVIII ст., позначеного на плані монастиря 1819 р. На думку дослідниці, льох було збудовано відкритим способом: цегляні стіни й склепіння зводилися у викопаному з поверхні котловані, й потім засипалися ґрунтом. У першій половині ХІХ ст. льох припинив своє існування і був засипаний [Тоцькая, 1972, с. 9–10].

1973 р. ознаменувався знахідкою одразу двох ділянок стародавніх підземель. Влітку було досліджено провал, що утворився під східною стіною Братського корпусу з внутрішнього її боку (Кресл. 4,5). Розчисткою провалу відкрито прямокутну в плані яму (1,1 × 1 м), що сягала глибини 6,4 м (дно — лесове, материкове). Західна та північна стіни виконані також у материковому лесі, а південна та східна — утворені кутом фундаментів наземної споруди та вапняно-глинистою забутовкою під фундаменти. Заповнення ями являло собою суміш чорнозему та сміття кінця XVII — початку XVIII ст. [Тоцькая, 1973, с. 12–13]. Призначення цієї споруди залишилось нез'ясованим, угім, не виключено, що ця яма є вентиляційною шахтою підземної галереї.

Крім того, навесні 1973 р. ділянку стародавнього підземелля було відкрито при розчистках провалу, що утворився навесні на відстані 15–16 м на схід від Братського корпусу (Кресл. 1). Цегляне склепіння підземної галереї було зафіксовано у про-

валі на глибині 2,2 м від денної поверхні. Провалом це склепіння було частково зруйноване. Кладку було виконано з червоної (30 × 15 × 5 см), рожевої (30 × 15,5 × 5,5 см) та жовтої (28,5 × 15,5 × 5,5 см) цегли на вапняно-піщаному розчині. Внутрішні поверхні кладки мали сліди вапняного тиньку та побілки. В місці провалу розчищено (на відстані близько 2 м) галерею висотою 2,2 м, шириною 1,4 м, із земляною підлогою. Галерея проходила з південного заходу на північний схід. Вона на 2/3 своєї висоти, а подекуди, й під саме склепіння засипана сумішшю землі та будівельного сміття (наслідки засипання провалів у 50-ті рр. ХХ ст.). У заповненні знайдені археологічні матеріали давньоруського та пізньосередньовічного часів [Тоцька, 1973, с. 11–12]. Роботи по дослідженню цієї пам'ятки продовжені у 1976 р. Спостереження за стратиграфічною картиною, розкритою провалом, дозволили визначити, що на цій ділянці підземну споруду зведено відкритим способом (у котловані, з наступним засипанням ґрунтом). Про це свідчили як сліди траншеї-котловану, так і залишки глиняного «замка» на зовнішній поверхні кладки склепіння галереї. Крім того, певні ознаки (відсутність бокових цегляних стін, характерний вигин культурних шарів заповнення) вказували на те, що провал утворився на місці перетину двох взаємоперпендикулярних галерей. Залишки зруйнованого склепіння зафіксовані у провалі на глибині 4 м від денної поверхні, під ними фіксувалися невеличкі (10–20 см) прошарки глиняного намулу та нанесеного чорнозему — сліди замування галереї, який, ймовірно, й призвів до обвалу. Галерею від провалу простежено у двох напрямках — на північний схід та південний захід.

У північно-східному напрямку галерея йшла під ухилом (поступово підіймалась). За 2 м від провалу в її стінах зафіксовано паз від одвірка. Склепіння мало стрільчасту форму. На відстані близько 4 м від провалу цегляний обмурівок стін галереї закінчується. Тут зафіксовано сліди давнього, засипаного чорноземом та будівельним сміттям провалу. Підлога ходу у цьому місці зафіксована на глибині 3,4 м від денної поверхні. Сліди цегляної кладки у стінах відсутні, втім, за спостереженнями, було зроблено висновок, що за цим провалом галерея продовжувалася і далі на схід або північний схід, але тут вона не обмурована і мала дерев'яні кріплення стін та стелі. Подальші розкопки галереї у цьому напрямку не проводились.

У південно-західному напрямку (від першого провалу) галерея має добре збережені цегляні стіни й склепіння на відстані близько 6 м. Підлога ділянки також частково викладена цеглою. У стінах цієї ділянки зафіксовано 4 ніші, виконані з цегли на висоті 30 см від підлоги, шириною 1 м, висотою 1,2 м, глибиною 1 м з ґрунтовими торцевими стінками. Одна з ніш виявилась значно довшою й залишилась не повністю обмурованою. На стінах іншої ніші зафіксовано сліди пізніших дорубок. Хід поступово заглиблюється у південно-західному напрямку. На відстані 6 м від провалу склепіння має арковий уступ та вентиляційний канал. Далі цегляні стіни галереї збереглися лише фрагментарно (окремими блоками). У стінах фіксуються сліди зруйнованих вивалами ніш, обкладених цеглою лише по краю. Хід простежено до кінця ще на 15 м.

Зрештою, загальна довжина розчищеної у 1973–76 рр. галереї становить 27 м. Глибина підосви галереї у північно-східній частині не перевищує 3,5 м, у південно-західній — сягає 7 м. На думку І.Ф.Тоцької, галерею спочатку викопано просто у лесі (до XVII ст.), ухил підземелля викликаний рельєфом місцевості, напрямком — можливим виходом у засипаний пізніше яр. Наприкінці XVII ст. південно-західну ділянку підземелля було частково обкладено цеглою. Арковий уступ у склепінні, на думку дослідниці, фіксує місце сполучення печерної ділянки галереї з ділянкою, викопаною відкритим способом. На місці першого провалу, можливо, було обладнано вихід на поверхню, репрезентований залишками цегляної підлоги. Пізніше, у другій половині XVIII ст., було добудовано північно-східну ділянку підземелля, зроблено новий вихід на поверхню, а саму галерею переобладнано на господарський льох. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. споруду покинуто й, можливо, засипано. Подальші дослідження споруди були припинені через обвали, що трапилися у південно-західній ділянці галереї навесні 1977 р. [Тоцькая, 1976, с. 2–21; 1977–78, с. 2–3].

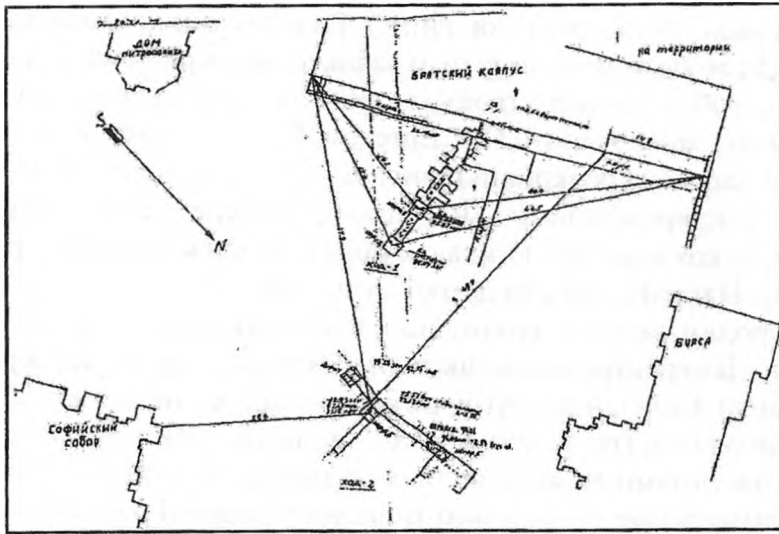
Протягом 1977–78 рр. було досліджено ще одну підземну споруду на території Софійського заповідника. Власне, йдеться про повторне відкриття споруди, дослідженої О. Д. Ергелем у 1916 р. та спостереженої навесні 1948 р. (Кресл. 1). Але деякі нові матеріали суттєво доповнили загальну характеристику цієї

нам'ятки. Провал трапився навесні 1976 р. на місці камери, що поєднувала дві галереї (див. вище). Розкопками провалу на глибині 1,55 м від денної поверхні зафіксовано край склепінчастої кладки, тобто провал утворився на місці вентиляційної шахти або «лаза», занотованого О.Д.Ертелем. Після розчистки цієї шахти були частково розкопані північне та східне відгалуження галереї. За спостереженнями І.Ф.Тоцької, північне відгалуження має сліди кількох перебудов (кладка його стін та склепіння — різночасова). Найранішою, на думку дослідниці, є ділянка північніше перегородки галереї, виконана з кам'яних брил на глиняному розчині. Її інтерпретовано як залишки підвалу наземної дерев'яної будівлі. Склепіння другої частини відгалуження виникло дещо пізніше од стін (попередня дата — початок XVII ст.). Найпізнішими частинами ділянки були перегородка ходу та камера з «лазом», вимурувані на вапняно-піщаному розчині. Підвал та прилеглу до нього ділянку галереї засипано після зносу наземної споруди — наприкінці XVII ст. Після цього споруджено камеру з «лазом» — новим входом і перегородку, що стала торцевою стіною переобладнаного на господарський льох підземелля.

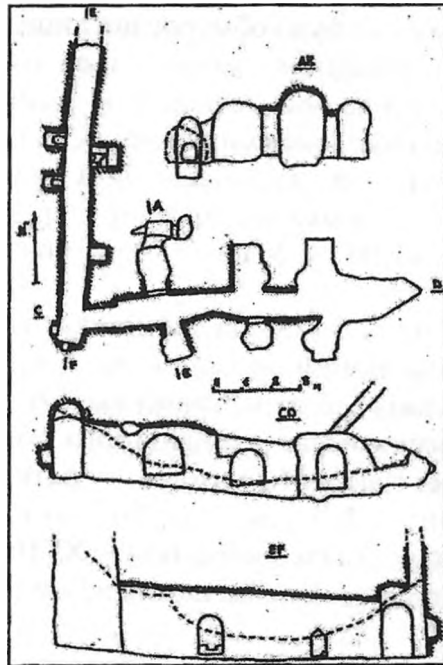
Східне відгалуження було обмуроване лише на довжину 1,5–2 м. Його висота поступово зменшується (від 2,1 до 1,7 м). Станом на 1977 р. цей хід майже повністю зруйнований (обвалений через надлишкову зволоженість лесу). За спостереженнями І.Ф.Тоцької, ця частина підземелля була значно старішою за північну, а камера з «лазом» вбудована у стародавній ґрунтовий хід на межі XVII–XVIII ст. У 1977–78 рр. розчищено лише 8 м цього відгалуження.

Навесні 1978 р. за 3,7 м на північний захід від камери з «лазом» утворився новий невеличкий провал ґрунту. Розкопками цього провалу відкрито ділянку підземної галереї з нішами у стінах, що спрямовувалася з північного сходу на південний захід. Ширина цієї галереї (ґрунтової, з частковим обмурівком стін) становила 1,3 м. Було встановлено, що руйнація цього ходу сталася наприкінці XVII ст., а до того він становив єдине ціле з описаним комплексом [Тоцькая, 1977–78, с. 11–27].

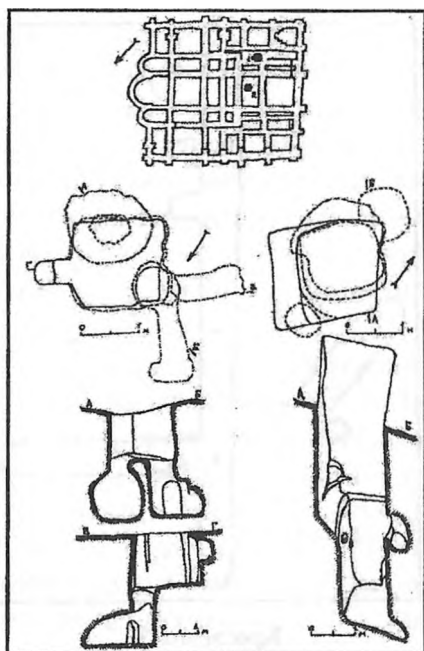
На думку І. Ф. Тоцької, саме ця споруда свідчить про існування в давнину поблизу Софійського собору єдиної системи

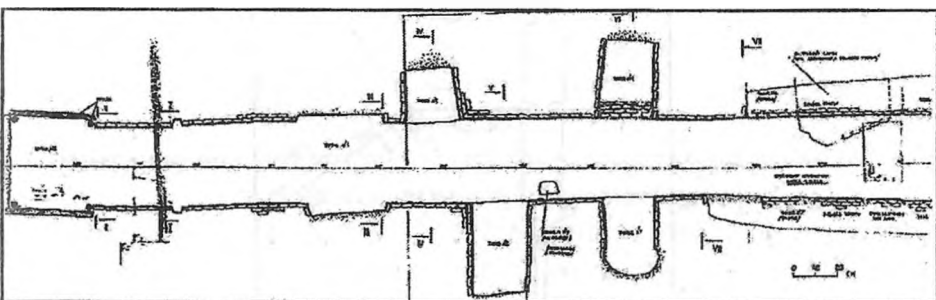
Креслення 1.
План підземних споруд Софійського заповідника

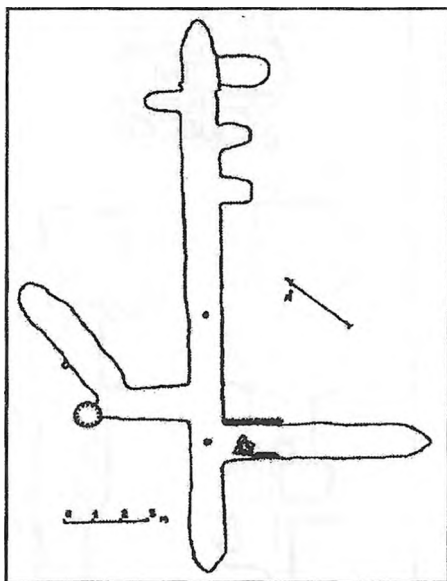
Креслення 2.
«Ход Ертеля». 1916 р.

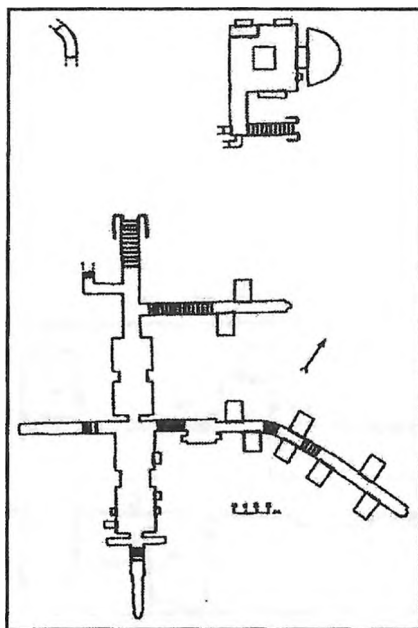
Креслення 3.
Десятинна церква. Розкопки М. К. Каргера

Креслення 4.
Підземний хід. Розкопки І. Ф. Тоцької. 1973 р.

Креслення 5.
Хід у садибі Підсудзевського. 1888 р.

Креслення 6.
Льохи Михайлівського Золотоверхого монастиря

підземних ходів, пізніше переобладнаних на окремі господарські льохи. Спочатку всі споруди були ґрунтовими; не пізніше початку XVII ст. їх частково обмурували цеглою на глиняному розчині. У подальшому вини неодноразово ремонтувалися, а на початку XVIII ст. їх перебудували на льохи (до цього часу належать мурування з використанням вапняно-піщаного розчину). Наприкінці XVIII ст. всі ці підземелля були покинуті й надалі руйнувалися під впливом природних та техногенних чинників [Тоцкая, 1977–78, с. 27–28].

Нарешті, у 1979–83 рр. незначні обстеження підземних споруд Софійського заповідника здійснив Т. А. Бобровський. Ним було обстежено кілька підвальних споруд, оглянуто розкопані ділянки стародавніх підземних галерей та здійснено біолокаційну розвідку ділянки монастирської садиби на північ від собору. У підвальному приміщенні «Теплої Софії» (Трапезної) у 1979–80 рр. було зафіксовано у стінах дві закладені цеглою склепінчасті ніші шириною та висотою понад 1,5 м. Зондування закладки північно-східної ніші виявило напівзасипану цегляну підземну галерею, що вела у бік Софійського собору (простежено на відстані 5–7 м). Припускаємо, що ця галерея репрезентує залишки підземних ходів, збудованих на початку XVIII ст. [Ернст, 1930, с. 314]. У 1982 р. біолокаційною розвідкою ділянки на північний захід від собору виявлено кілька значних аномалій, простежених по трасі провалів підземних галерей та просідань ґрунту, що дозволило висловити припущення стосовно існування зруйнованих підземних споруд, які з'єднують окремі ділянки розкопаних печер. Нарешті, у 1983 р. обстежено підвальне приміщення у південній частині Братського корпусу, яке, незважаючи на свої невеликі розміри, знаходиться на глибині 3–4 м від сучасної денної поверхні і також могло мати певний зв'язок з іншими Софійськими підземеллями.

Висновки

Питання визначення та датування Софійських підземель, перспективи подальшого їх вивчення

Отже, протягом XIX–XX ст. у садибі Софійського собору внаслідок провалів було відкрито цілий ряд підземних пам'яток різного характеру, призначення та часу виникнення. За певними архітектурно-археологічними ознаками їх можна умовно поділити на три групи.

До першої групи належить знахідка 1946 р., коли під час розкопок М.К.Каргера поблизу собору було зафіксовано підземну споруду, інтерпретовану дослідником як залишки давньоруського тайника-сховища, аналогічного підземеллям, дослідженим у підвалинах Десятинної церкви. На жаль, описи цієї споруди та археологічні знахідки з неї не збереглися (принаймні, досі не віднайдені). Втім, за аналогіями з Десятинною церквою, можна припустити, що підземелля являло собою колодязеподібне, прямокутне у плані заглиблення 1,5–2 × 1,5–2 м, викопане у материковому лесі на глибину понад 4–5 м. У придонній частині цієї шахти, в стінах мали бути зроблені підбої, ніші та камери. Такі споруди призначалися для укривища певних церковних цінностей на випадок військового катаклізму. У випадку з тайниками Десятинної церкви (три з них розкопані у підвалинах церкви, ще два — у найближчих її околицях), у подібних шахтах шукали порятунку останні захисники міста під час Батийової навали 1240 р. З двох тайників Десятинної церкви походять відомі у вітчизняній історіографії скарби ювелірних прикрас кінця XII — початку XIII ст. [Каргер, 1958]. Не маємо підстав нехтувати інтерпретацією М.К.Каргера щодо споруди поблизу Софійського собору, оскільки саме він займався дослідженням тайників Десятинної церкви. Зазначимо лише, що подібних тайників на території Софійської садиби (як і в Десятинній церкві) мало бути кілька. Не виключено, що шахта, зафіксована у 1973 р. під східною стіною Братського корпусу, належить саме до таких споруд, частково розкопаних та знівельованих на початку XVIII ст. під час великих будівельних робіт у монастирі.

До другої групи Софійських підземель належать численні споруди, частково досліджені на північ та північний захід від собору, на ділянці між собором, Братським корпусом та будівлею Бурси. Вони являють собою мережу підземних галерей, прокладених у напрямках сторін світу на глибині від 4 до 7 м від сучасної поверхні. Галереї, частково укріплені цегляною кладкою XVII—XVIII ст., мають у стінах велику кількість ніш, розташованих одна проти одної або ж у шаховому порядку. Окремі ділянки галерей виконані відкритим способом, більшість — гірничою проходкою у лесовому материку. У склепіннях галерей зафіксовані вентиляційні отвори та шахтоподібні

«лази». В одному випадку досліджено вихід галереї на поверхню, у підвальне приміщення невеличкої цегляної будівлі, фундаменти якої було досліджено у 1925 р. На думку дослідників, що вивчали ці пам'ятки (О. Д. Ертель, І. Ф. Тоцька), споруди репрезентують залишки монастирських льохів другої половини XVII ст. Втім, обидва дослідники зазначали, що в XVII—XVIII ст. відбулася докорінна реконструкція давніших (можливо, давньоруського часу) підземних галерей, ймовірно, фортифікаційного призначення. О. Д. Ертель разом з Г. Я. Стелецьким вважали, що підземелля Софії були частиною великої підземної системи Міста Ярослава, сподівалися знайти у цих галереях бібліотеку Ярослава Мудрого.

Спробуємо детальніше розібратися у цьому питанні. Перелусім, слід визначитися із загальною кількістю таких підземних споруд на території заповідника. Тотожність розташування та архітектурних ознак дозволяє припускати, що провалами 1916, 1925, 1948 та 1977—78 рр. відкрито різні ділянки однієї споруди — т.зв. «хід Ертеля»: у 1916 р.— центральну та східну частини підземелля (повторно досліджені у 1948 та 1977 рр.), у 1925 р.— його північний край— вихід на поверхню із залишками наземної будівлі, у 1978 р.— південне відгалуження галереї. Ще одну споруду було вивчено у 1973—76 рр. біля східного фасаду Братського корпусу. Ймовірно, вона також мала вихід на поверхню у підвальній частині якоїсь наземної будівлі (у північно-східному торці галереї). У будь-якому випадку, напевно чи має сенс говорити про можливий підземний зв'язок між цими двома спорудами: перше підземелля занурюється у тому напрямку, в якому друге має безсумнівне підвищення; перепад висоти між підземеллями у цих точках перевищує 2 м. На жаль, галерея 1973—76 рр. нині перебуває у надто зруйнованому стані, тому важко визначити, чи мала вона якісь відгалуження. У 1982 р. за 15 м на північний захід від провалу цієї галереї нами було зафіксоване потужне просідання ґрунту, яке, ймовірно, репрезентує залишки якоїсь підземної споруди, можливо, саме відгалуження зазначеної галереї. Декілька біолокаційних аномалій, зафіксованих у 1982 р. на цій ділянці, цілком відповідають підземній мережі згаданих споруд. Залишки ще однієї аналогічної підземної споруди простежувалися при розкопках 1972 р. у Митрополичому садку, біля південно-західного рогу

Будинку митрополита. Невідомими залишаються обставини та місце розташування трьох підземних галерей, виявлених у 1839 р., втім, з огляду на сліди численних стародавніх обвалів у вивчених підземеллях, можна вважати, що знахідки ХІХ ст. репрезентувалися тими ж самими підземними обсягами. Отже, маємо лише кілька (не більше 3–4-х) підземних споруд, подібних між собою за будовою та часом виникнення (принаймні, функціонування з огляду на археологічні матеріали з розкопок). Досить характерна конфігурація цих підземель дозволяє віднайти аналогії, інтерпретувати та датувати ці споруди.

Подібні за будовою підземелля зустрічаємо серед пізньосередньовічних фортифікаційних та господарських льохів. Вони набули поширення у Києві з середини — другої половини ХVІІ ст., коли, після поновлення фортечних укріплень, у місті виник дефіцит житлового простору. Вирішуючи цю проблему, кияни створювали мережу підземних галерейних льохів, які, маючи значний запас міцності, були неконтрольованим засобом розширення приватних володінь, і подекуди виходили за межі окремих садиб. Підземелля цього типу, як правило, складалися з центральної (магістральної) галереї та кількох відгалужень з нішами у стінах. Саме такими були пізньосередньовічні льохи, досліджені на території Міста Ярослава у 1889 та 1914 рр. Перший з них, відкритий у колишній садибі Посудзевського (район перетину вул. Гончара та вул. Стрітенської), являв собою печерну галерею довжиною близько 20 м, що пролягала на глибині 6 м з північного заходу на південний схід. Галерея, шириною 1 м і висотою 1,7 м, мала відчутний ухил, 4 ніші у стінах та 2 бокових відгалуження, північне та південне, довжиною, відповідно, 10 та 7 м. Південне відгалуження було частково обмуроване цеглою, із зазначеною на ній датою: 1680 р. (Кресл. 5). Всі відгалуження були перекриті обвалами (продовження північного ходу частково простежене у 1912 р.). У заповненні підземелля знайдено побутові речі ХVІІ ст. та рештки дерев'яних діж, що дозволило інтерпретувати пам'ятку як пізньосередньовічний винний льох [ЩДІАУ, ф. 725, оп. 1, спр. 25, арк. 1–2; спр. 34, арк. 52, 74; Києвлянин, 1889, № 232; Антонович, 1895, с. 39].

Другий льох достежено на території колишньої садиби Зівала (перетин вул. Стрітенської та вул. Стрілецької). Він являв

собою печерну галерею, прокладену з ухилом на глибині 5–6 м й простежену у південно-західному напрямку на відстані 15 м. У стінах галереї зафіксовані ніші, у склепінні — вентиляційні отвори. Галерея мала два відгалуження, одне з яких закінчувалось просторою камерою. Торці галереї та відгалужень закінчувалися обвалами. О.Д.Ертель та Г.Я.Стелецький пов'язували виникнення цієї споруди з давньоруською фортифікаційною підземною системою, хоча знахідки у заповненні підземелля відносилися до XVII ст. [Киевлянин, 1914, №105–107; ИИАК, 1914, с. 92; ИАК, 1917, с.61].

Подібне підземелля було відкрито й у 1901 р. на території садиби Товариства релігійної просвіти (перетин вул. Володимирської та вул. Великої Житомирської). Воно являло собою розгалужену (у вигляді шестираменного хреста) печерну галерею, прокладену на глибині 5–6 м. Висота галереї 1,7 м, ширина 1,4 м, склепіння — стрільчасті. На жаль, розкопок цієї споруди не проводили, але, на думку М.Петрова, що оглядав пам'ятку, її треба визначати як господарський льох кінця XVI—XVII ст. [Киевлянин, 1901, № 309, 318; ИИАК, 1902, с. 99–102].

Слід зазначити, що вказані споруди архітектурно тісно пов'язані з фортифікаційними підземеллями (контрмінними галереями), які правили за взірць творцям київських господарських лабіринтів. Не виключено, що до створення таких галерейних льохів залучали міських фортифікаторів. Можливо, навіть, що деякі з подібних споруд, крім господарських, виконували й певні фортифікаційні функції. Втім, у нас не має жодних даних про те, що київські пізньосередньовічні льохи були об'єднані в єдину підземну систему. Такі випадки дійсно відомі, зокрема, підземний зв'язок простежується між численними льохами Верхньої території Києво-Печерської лаври. Треба враховувати, що поєднання початково відокремлених підземних господарських споруд лаври відбулося досить пізно — у XVIII ст., коли монастир було фактично перетворено на цитадель Печерської фортеці. Втім, ми не виключаємо можливості такого зв'язку і для Софійських підземель, але ця гіпотеза потребує ретельного археологічного вивчення.

Зрештою, до третьої групи Софійських підземель маємо віднести саме монастирські підвали та льохи початку XVIII ст.

Пожежа 1697 р. знищила усі дерев'яні споруди монастиря й спонукала до створення сучасного кам'яного ансамблю Софійських будівель. Усі вони, споруджені після 1697 р., тією чи іншою мірою, мали власні підземні приміщення. Великі, на всю площу наземної забудови, підвальні споруди розташовані лише під корпусом колишньої Бурси. Інші споруди початку XVIII ст. мають локальні підземні приміщення, з яких, подекуди, як у випадку з Трапезною церквою, ведуть галерейні льохи. Ці галереї досить схожі з вищеописаними підземеллями XVI—XVII ст., та це і не дивно. Галерейні льохи у Києві будували і пізніше, у XVIII — середині XIX ст., комбінуючи галерейні та камерні обсяги у межах одного комплексу. Найяскравіший зразок — «Братський» льох Михайлівського Золотоверхого монастиря, обстежений нами у 1978–79 рр. Збудований близько середини XVIII ст., він складається з магістральної галереї, що відкривається в анфіладу підземних камер, з яких у різні боки, горизонтально та під ухилом, розходяться галерейні відгалуження загальною довжиною близько 100 м. У стінах відгалужень фіксуються численні ніші-камери, у цегляних склепіннях — вентиляційні отвори тощо (Кресл. 6). Відомо, що якісь монастирські підземні льохи (XVII чи XVIII ст.), як уже зазначалося, було скасовано наприкінці XVIII ст. за наказом митрополита Самуїла, ймовірно, через їх аварійний стан та загальне скорочення господарських маєтків монастиря.

Виходячи з вищенаведеного, зазначимо також, що наявність подібних підземних ходів (галерейних льохів) можлива і в інших спорудах садиби Софійського собору, при цьому нез'ясованими залишаються питання: чи було ці галереї започатковано при будівництві, чи вони існували і раніше і були перебудовані та використовувалися за новим призначенням. Задля відповіді на ці питання необхідно провести ретельну розвідку (з геофізичними приладами та зондуванням кладки) усіх наявних підвальних приміщень заповідника.

Отже, подальше вивчення підземних пам'яток на території Софійського заповідника має здійснюватись у кількох напрямках.

По-перше, необхідно продовжити архівні пошуки свідоцтв, що стосуються Софійських підземель — пріоритетними нам здаються матеріали з історії Софійської митрополії у фондах Кон-

історії та Київської єпархії (ЦДІАУ), археологічні звіти про дослідження садиби собору у довоєнні та повоєнні часи (Інституту археології у Києві, Санкт-Петербурзі та Москві).

По-друге, необхідно здійснити широку геофізичну розвідку всієї території заповідника з метою визначення місць підземних аномалій. Це дозволить розробити стратегію подальших спелео-археологічних досліджень.

По-третє, слід терміново обстежити всі наявні підземні (підвальні) приміщення заповідника із супутнім зондуванням місць можливих замуровок підземних відгалужень. Можливо, у деяких випадках визначенню таких відгалужень сприятимуть і додаткові геофізичні дослідження.

По-четверте, закласти розвідкові шурфи та розкопи в місцях ймовірних підземних споруд. Передбачити можливість повторного розкриття вже досліджених ділянок підземних галерей й продовжити їх розкопки у напрямках існуючих завалів. Останні знаходи потребуватимуть ретельного кріплення стін та склепінь, що передбачає досить вагомі фінансові витрати.

Зрештою, комплексне й системне вивчення підземель садиби Софійського собору не лише сприятиме поглибленню наукових знань з історії пам'ятки, але й створить умови для безпечного (з точки зору провалів та просідань) існування наземного архітектурного ансамблю, дозволить розширити експозиційні площі музею за рахунок стародавніх підземель.

Використані джерела

Антонович В.Б. Археологические находки и раскопки в Киеве и в Киевской губернии в течение 1876 года // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца.— Кн. I.— 1873–1877 гг.— К., 1879.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии.— М., 1895.

Боровский Я.Е., Сагайдак М.А. Археологические исследования Верхнего Киева в 1978–1982 гг.// Археологические исследования Киева 1978–1983 гг.— К.: Наукова думка, 1985.

Известия археологической комиссии, вып. 64, Птг., 1917.

Известия Императорской археологической комиссии, Спб., 1902.

Известия Императорской археологической комиссии, Спб., 1914.

Известия Императорской археологической комиссии, прибавление к вып. 63 (вып. 30), Птг., 1916.

Київ (провідник за редакцією Ф.Ернста).— К., 1930.

Киевлянин (газ.): 1882.— № 52; 1884.— № 197; 1889.— № 232; 1901.— № 309; 1909.— № 265; 1914.— №№ 105–107.

Каргер М.К. Древний Киев.— М.-Л., 1958.— Т. 1.

Кресальний М.Й. Софійський заповідник у Києві (архітектурно-історичний нарис).— К., 1960.

Ляскоронський В. Розкопки в подвірі Софійського собору в Києві. Осінь. 1925 р.— К., 1926.

Матеріали по обвалу підземелья на території Софійського заповідника в г. Києве в 1948 г.— Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», спр. НА-921.

Никитенко Н.М. Софія Київська.— К., 2002.

Санкт-Петербурзьке відділення Інституту археології Росії.— Фонд-3.— Справа № 408.

Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского заповедника в Киеве, 1972 г.— Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА НАНУ).— Фонд експ., 1972/109.

Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского заповедника в Киеве за 1973 г.— НА ІА НАНУ.— Фонд експ., 1973/110.

Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского заповедника в Киеве за 1976 г.— НА ІА НАНУ.— Фонд експ., 1976/54.

Тоцкая И.Ф. Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского заповедника в Киеве 1977–1978 гг.— НА ІА НАНУ.— Фонд експ., 1977–1978.

Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ).— Фонд 725. — Оп. 1.— Справи №№ 25, 34.

Ольга МЕЛЬНИК,

зав. сектором відділу «Київ новітньої доби»

ЗАБУТИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД: ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО ІНСТИТУТУ

Ше донедавна певні аспекти історії 1920-х років через відомі ідеологічні обмеження вважались серед істориків другорядними, і висвітлення зазначеної проблематики залишалось поза увагою фахівців. Нова економічна політика характеризувалась як «вимушений відступ» від програми побудови комуністичного ладу, а її беззаперечні переваги та здобутки взагалі не згадувались. До подібних забутих досягнень слід віднести створення в період НЕПу розгалуженої і досконалої для свого часу системи економічної освіти. Не маючи за мету охарактеризувати всі її напрямки, зупинимось лише на одному з них, а саме на тій ролі, яку відіграв у становленні економічної освіти в Україні Київський кооперативний інститут. Його заснуванню сприяли кілька важливих обставин. По-перше, міцні історичні традиції, а саме: існування в Києві вже на початку ХХ ст. потужної системи економічної освіти. По-друге, особливий «дух часу» — НЕП з її економічними та ідеологічними послабленнями, підвищеною увагою до розвитку всіх форм кооперації, і, як наслідок, велика необхідність у підготовці кваліфікованих кадрів для неї. Подібна потреба не була новою, оскільки інтенсивний розвиток кооперації був характерний вже для початку ХХ ст., і в цьому розумінні т.зв. «кооперативний соціалізм» 1920-х років був лише подальшим розвитком економічних тенденцій попередньої доби. По-третє, заснування та подальший розвиток цього вищого навчального закладу були тісно пов'язані з діяльністю українських кооперативних спілок, які організаційно оформились як самостійні за часів Української революції. У 1917–1918 рр. були утворені найпотужніші об'єднання: «Дніпросоюз» — для споживчих товариств, Українбанк — для кредитових, Централ — для сільськогосподарських, Страхосоюз — для страхових, Книгоспілка — для видавничих тощо. Ідеологічним і координаційним центром кооперативних товариств був Український Центральний Кооперативний

Комітет (Коопцентр). Із значними правовими обмеженнями та під іншими назвами вони діяли за часів НЕПу.

Вже у 1918 р. при кооперативних спілках почали створюватись школи та курси. Ініціатором організації вищого навчального закладу для підготовки кадрів кооперації був відомий економіст, голова Коопцентру М.І.Туган-Барановський. Наприкінці 1918 р. він виступив з пропозицією створення кооперативного інституту і розробив його концепцію.

Ця ідея була активно підтримана Управою Українського Центрального кооперативного комітету. Урочисте відкриття Українського кооперативного інституту, якому було надано ім'я професора М.І.Туган-Барановського, відбулося 1 січня 1920 р. У травні того ж року було затверджено Статут нового навчального закладу та обрано Піклувальний комітет, якому були підпорядковані інші керівні органи інституту: рада лекторів, правління та директор. Піклувальний комітет очолив голова правління «Дніпросоюзу» Д.В.Коліух. Першим директором став відомий економіст, академік М.В.Птуха.

Спочатку цей навчальний заклад містився за адресою: вул. Короленка (Володимирська), 16 в колишньому будинку гімназії В.Жеребцової.

Але час існування Українського кооперативного інституту виявився нетривалим. У лютому 1921 р. він увійшов до складу Інституту народного господарства як окремий кооперативно-продовольчий факультет.

14 липня 1922 р. наказом губернського відділу профосвіти він був виділений в окремий Київський кооперативний технікум. Слід наголосити, що у зазначений час до вищої школи належали два типи учбових закладів: інститути та технікуми. Лише 1931 року, після затвердження РНК УСРР «Устави про інститути та технікуми», останні отримали статус середнього навчального закладу.

У травні 1923 р. Кооперативному технікуму було надано приміщення колишнього Першого комерційного училища по вул. Нероновича (Бульварно-Кудрявська), 24. Спочатку він співіснував тут з трудшколою № 67 (заняття для студентів проходили у другу зміну). З часом він став одноосібним власником цього приміщення. У 1928–1929 рр. під технічним доглядом архітектора П.Ф.Альошина до споруди було надбудовано третій

поверх. Показовими для розуміння стосунків адміністрації інституту і НКО УСРР є дані про фінансування надбудови. У кошторисі зазначено, що для її проведення НКО УСРР відпускає 100 тис. крб., кооперативні спілки — 325 тис. крб.¹

Після реорганізації Кооперативного інституту у 1930 р. було порушено питання про зведення триповерхового будинку Інституту промкооперації на розі вулиць Павловської та Обсерваторної. Справа обмежилась складанням кошторису та зведенням першого поверху². Але будівництво нового навчального корпусу розпочалося на вулиці Нероновича, поруч з існуючим старим корпусом.

Від самого початку Київський кооперативний інститут був підпорядкований кооперативним спілкам. До 1923 р. він утримувався виключно коштом кооперації. Всеукраїнським кооперативним з'їздом були встановлені суми відрахувань на потреби інституту: всі кооперативні установи мали передавати на його утримання 1,2% прибутків від реалізації своєї продукції, а кредитні установи — 1,5%³. Найбільший внесок НКО УСРР (тобто держави) припадає на 1926/1927 навчальний рік і складає 50% потрібних на його утримання коштів⁴. Активно підтримували Кооперативний інститут Вукопспілка (до 1920 р. — «Дніпросоюз»), «Сільський господар», Коопстрах, Українбанк, Укрсельцукор, Вукопрокредитспілка, регіональні кооперативні спілки тощо.

Кількість студентів, яких направляли коопспілки, змінювалась залежно від потреб цих організацій у кадрах. У 1921 р. тут навчалось 200 чол., через рік — 637, у 1926 — 1054 чол., 1931 р. — 1020 (в Інституті споживчої кооперації) та 200 чол. (в Інституті промислової кооперації).

Навчання в інституті було платним. Але, як і в інших навчальних закладах, тут застосовувався класовий принцип набору студентів. Наприклад, у 1922 р. 55% студентського складу були відряджені коопспілками, які і сплачували за їхнє навчан-

¹ Державний архів Київської обл. (далі — ДА Київської обл.). Ф.Р-290.— Оп.1.— Спр.369.— Арк.122—123.

² Державний архів м. Києва (далі — ДА м. Києва). Ф.Р-11.— Оп.1.— Спр. 47.— Арк. 193.

³ ДА Київської обл., Ф.Р-989.— Оп. 1.— Спр. 25.— Арк. 58.

⁴ ДА м. Києва. Ф.Р-1.— Оп. 1.— Спр. 412.— Арк. 203.

ня. Решта студентів були направлені профспілками та комнезамами. Ці 45% користувались навчанням безкоштовно.

У січні 1925 р. представники правлінь Центральних кооперативних союзів звернулися до НКО УСРР із проханням про перетворення Київського кооперативного технікуму на інститут. За підтримки народного комісара освіти О.Шумського РНК УСРР 9 вересня 1926 р. ухвалила таке рішення: «Визнати за необхідне перетворити Київський кооперативний технікум на Кооперативний інститут ім. В.Чубаря. Взяти до відома, що різницю витрат на утримання інституту проти витрат на утримання технікуму [...] беруть на себе кооперативні центри».⁵ Серед виявлених у архівних збірках протоколів засідань правління навчального закладу нова його назва (Київський кооперативний інститут ім. В.Чубаря) вперше згадується під датою 20 жовтня 1926 р.⁶

Курс навчання в інституті складався з 3-х років по три триместри, з середини 1920-х років — 4 роки по три триместри. До структури навчального закладу були віднесені відділи (аналоги сучасних факультетів) споживчої кооперації, кредитної кооперації та сільськогосподарської кооперації. Вони, у свою чергу, поділялись на цикли. Відділ споживчої кооперації: інструктивно-організаційний, торговельний, житловий⁷. Відділ сільськогосподарської кооперації: колективізації сільського господарства, спеціальної кооперації в галузі інтенсивних культур, скотарської кооперації. Відділ кредитної кооперації: кредитова кооперація, страхова кооперація.

Слід наголосити, що подібні вищі навчальні заклади існували і в інших містах України, зокрема у Харкові та Одесі. Але наявність потужних наукових сил, зосереджених у ВУАН, забезпечила Київському кооперативному інституту провідне місце серед них.

У різний час до складу лекторів інституту входили відомі фахівці: академіки М.Василенко, К.Воблий, М.Кравчук, Р.Орженцький, М.Птуха, Л.Яснопольський, професори М.Мітіліно,

⁵ Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 5704. — Арк. 81.

⁶ Там само. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 5695. — Арк. 51.

⁷ Бюлетень НКО УСРР. — 1930. — Ч. 30.

В.Синайський, П.Сльозкин, П.Кованько та інші. Упродовж багатьох років проректором із навчальної роботи (або зав. навчальною частиною) був професор В. Г. Ганчель, якому вдалося створити унікальну за своїм рівнем систему навчання⁸.

У 1926 р. Вукорадою було порушено питання про утворення при Київському кооперативному інституті Науково-дослідної кафедри кооперації. РНК УСРР, яка спочатку відхилила цю пропозицію, дала свою згоду на її організацію лише після того, як на утримання нової структури українськими кооперативними організаціями було виділено 13 тис. крб. Урочисте відкриття кафедри відбулося в приміщенні інституту 1 червня 1927 р. Очолив кафедру представник Вукоради В.М.Целларіус. Вона структурно складалась із 3-х секцій: історії і теорії кооперації (керівник — акад. К.Г.Воблій), фінансово-кредитної (керівник — проф. К.О. Пажитнов), торгівлезнавства (керівник — П.Ф.Височанський). Таким чином, Київський кооперативний інститут став унікальним осередком для розвитку економічних знань. У той час, коли матеріальне становище академічних установ було катастрофічним, Кооперативний інститут забезпечував можливість виживання їх представникам, насамперед співробітникам Соціально-економічного відділу ВУАН. А створення науково-дослідної кафедри кооперації уможливило не лише викладання, а й проведення регулярної наукової роботи за фахом.

У січні 1930 р. керівники інституту та представники кооперативних спілок виступали з пропозиціями щодо реорганізації цього закладу через створення нових кафедр, зокрема сільсько-господарської кооперації, кустарно-промислової кооперації, споживчої кооперації та усупільнення побуту (житлова кооперація, громадське харчування тощо). Але ці звернення НКО та РНК УСРР залишили без відповідей⁹.

За Постановою РНК УСРР влітку 1930 р. Кафедра кооперації була реорганізована в Науково-дослідний інститут кооперації Укоопспілки¹⁰.

⁸ Три навчальні плани інституту збереглися у ЦДАВО України та ДА м. Києва.

⁹ ЦДАВО України.— Ф. 166.— Оп. 6.— Спр. 5707.— Арк. 6—9, 72, 73, 137.

¹⁰ Там само.— Ф. 2.— Оп. 5.— Спр. 1355.— Арк. 508.

Нагомість, 1930 р. був відзначений низкою реорганізацій ВУЗів УСРР, зокрема це стосувалось і Київського кооперативного інституту ім. В.Чубаря. Влітку 1930 р. на базі його відділень було створено кілька навчальних закладів, так званих «моно-вишівських інститутів»¹¹.

У списку інститутів Києва на 1 вересня 1931 р. зазначені:

◆ Агроекономічний інститут Наркомату земельних справ (створений на базі факультету колективізації ККІ), ректор Омельченко¹²;

◆ Інститут промислової кооперації Вукопромсоюзу (створений на базі факультету промислової кооперації ККІ та промислового факультету КІНГУ), ректор Пономаренко;

◆ Інститут споживчої кооперації ВУКСу (створений на базі торговельних факультетів ККІ та КІНГУ), ректор Смирнова¹³.

Через обмеженість джерельної бази та значну організаційну плутанину, яка характерна для реформ у галузі освіти 1930-х рр., існує певна невизначеність щодо подальшої долі зазначених навчальних установ. Цікаво, що в багатьох документах 1930-х рр. стосовно одного учбового закладу вживаються різні назви: Київський кооперативний інститут, Інститут споживчої кооперації, Економічно-крамознавчий інститут споживчої кооперації, Промислово-економічний інститут тощо. Прояснити питання могло б звернення до архівів кооперативних спілок, але, за винятком незначної кількості документів 1920-х років, вони не збереглися.

З іншого боку, формально розділені навчальні заклади, маючи спільну навчальну базу, залишались фактично єдиними. Спираючись на доступні нам архівні матеріали, можемо стверджувати, що на початку 1930-х рр. у Києві склалась розгалужена система кооперативної освіти, яка діяла під патронатом Всеукраїнської кооперативної ради, Всеукраїнських спілок споживчої та промислової кооперації і мала назву Київський перший комбінат кооперативної освіти¹⁴. До його складу вхо-

¹¹ До реорганізації Київського кооперативного інституту // Наступ.— 1930.— 30 березня.

¹² У вересні 1932 р. включений до складу Голосіївського комбінату ВИШів (навчальні заклади сільськогосподарського напрямку)

¹³ ДА Київської обл. — Ф.Р-144.— Оп.1.— Спр.65.— Арк.209.

¹⁴ ДА м. Києва. — Ф. Р-1. — Оп.1.— Спр.4269.— Арк.35.

дили Київський економічно-крамознавчий інститут споживчої кооперації, Київський промислово-економічний інститут, технікуми промислової та споживчої кооперації, педагогічні кооперативні курси, товарознавчий та Центральний кооперативний музей з архівом, навчально-допоміжні установи: 4 лабораторії, 5 кабінетів, книгозбірня, яка нараховувала 80 тис. одиниць наукових видань і одержувала до 70 назв періодичних закордонних видань щорічно. Усі вони розміщувались за адресою: вул. Нероновича, 24.

Вже на початку 1930-х років зміна економічного курсу призвела до згортання кооперативних форм господарювання. Кооперативні спілки поступово втратили свої капітали і, як наслідок, свій вплив. Це безпосередньо вплинуло на подальшу долю підпорядкованих їм навчальних закладів. Розподіл Київського кооперативного інституту на три формально самостійні установи, здійснений 1930 р., був лише першим кроком на шляху до фактичної ліквідації системи кооперативної освіти.

НКО УСРР почав активно втручатись у навчальний процес, використовуючи процедуру затвердження навчальних планів. Наприклад, у 1926 р. розподіл навчальних годин серед обов'язкових дисциплін відбувався таким чином: загально-освітні — 9,4%, соціально-економічні та правові — 32,1%, товарознавчі — 3%, кооперативні — 35,6%, рахівничі — 11,6%, прикладні — 4,1%, військові — 4,2%¹⁵. Тобто, безпосередньо на фахові дисципліни припадало близько 80% учбових годин. У навчальних планах відбувається значне скорочення годин, відведених на профільні дисципліни, натомість збільшується час, відведений т. зв. громадсько-політичним. З'являється така дисципліна, як ленінізм. Представники старої професури намагалися запобігти подібних змін. Так, з критикою нових навчальних планів виступив професор К.О.Пажитнов: «Існування кооперативного інституту, як спеціального ВИШу, має рацію тільки в тому випадку, якщо в йому широко поставлено вивчення кооперативних дисциплін»¹⁶. Але ці протести були названі «передчасними висновками» і залишені поза увагою.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф.166. — Оп.6. — Спр.5705. — Арк.43.

¹⁶ Деякі зауваження до навчального плану Київського кооперативного інституту // Наступ. — 1930. — 1 березня.

Дуже скоро відбулись зміни і серед викладацького складу. Розпочата 1930 р. чистка ВУАН призвела до того, що Інститути споживчої та промислової кооперації втратили своїх провідних викладачів, на місце яких прийшли «висуванці» нової радянської школи.

З кінця 1920-х років почався справжній розгром кооперативного руху. Серед репресованих «за націоналізм»: Д.Коліух, В.Гантель, П.Височанський, П.Діброва, В.Целларіус тощо. Останню крапку було поставлено чисткою самих вищих кооперативних навчальних закладів 1933 р.

Далі почались нищівні реорганізації. За постановою РНК УСРР № 170 від 15 березня 1934 р. «для розміщення центральних установ в м. Києві, в зв'язку з переводом столиці України, перенести з м. Києва... Крамознавчий інститут Вукопспілки та НДІ Вукопспілки до м. Харкова»¹⁷. В той же час, у постанові РНК УСРР № 347 від 7 травня 1934 р. «Про асигнування коштів на витрати, пов'язані з переводом вищих учбових закладів з м. Києва до м. Харкова й інших міст», зазначено: «Затвердити витрати, пов'язані з переводом 10 учбових закладів з м. Києва до м. Харкова й інших міст у розмірі 592 тис. крб., з таким розподілом: [...] Інститут промкооперації — 59 тис. крб.»¹⁸. Переведені з Києва вищі навчальні заклади було об'єднано з Харківським кооперативним інститутом і перетворено на Інститут державної торгівлі Наркомату внутрішньої торгівлі (з 1936 р.— Харківський інститут радянської торгівлі Наркомвнуторгу УСРР)¹⁹.

Отже, на місці розгалуженої системи навчальних закладів, які займались підготовкою фахівців для всіх напрямків діяльності кооперації (виробничої, споживчої, сільськогосподарської) було утворено спеціалізований навчальний заклад для підготовки фахівців у галузі торгівлі, що було свідомим звуженням його можливостей і відмовою від завдань, які покладали на Україн-ський кооперативний інститут його засновники.

¹⁷ ЦДАВО України.— Ф.806 — Оп.1. — Спр.3053.— Арк.36-37.

¹⁸ Архів УС Кабміну України. Постанови РНК УСРР, арх. підшивка від № 310 до № 849 1934 р.

¹⁹ Там само, арх. підшивка від №1041 до №1812 1936 р.

Історія Київського кооперативного інституту — це ще одна з маловідомих сторінок такого унікального феномену, яким був ренесанс української науки, культури, освіти 1920-х років. Ідея його створення, народжена за доби Української революції, була успішно реалізована в часи невідомої лібералізації. Але існування подібного навчального закладу вже не вписувалось у межі економічної політики більшовиків 1930-х років.

З іншого боку, Київський кооперативний інститут відіграв велику роль у створенні цілої низки вищих навчальних закладів економічного профілю в Україні. Серед них: Київський національний торговельно-економічний університет та Донецький державний університет економіки і торгівлі.

ФУТБОЛЬНІ МАТЧІ 1942 РОКУ В КИЄВІ

Футбольні матчі в окупованому Києві 1942 року... Уцій легендарній історії, до якої за минулі роки додалися численні варіанти та домисли, залишилося дуже мало свідків та документів. Але ці матчі, зокрема один, який зіграла команда «Старт», що складалася головним чином з гравців київського «Динамо», з німецькою командою «Флакельф» 9 серпня 1942 р. і названий Левом Кассілем у газеті «Известия» в грудні 1943 р. «матчем — смерті», викликає своєю легендарністю захоплення в уболівальників усього світу. Цей поєдинок стали вважати одним із проявів того, що в Європі називали «Опором».

Футбольна команда «Динамо»—Київ до війни була однією з кращих команд СРСР. Уболівальники України добре знали її талановитих гравців. З весни 1936 р. команда брала участь у всіх, без винятку, першостях СРСР. Уже на першому чемпіонаті кияни вибороли срібні медалі. З початком війни більшість гравців були покликані до лав Червоної Армії, у народне ополчення пішов Микола Трусевич. Деякі гравці «Динамо» не змогли у 1941 р. вийти з оточення, вони пробиралися додому, у Київ, тікали з полону, визволялися з таборів на прохання приватних осіб та державних установ. У початковий період війни німецьке командування вдалося до такого заходу, як звільнення з полону українців, німців Поволжя, прибалтів, білорусів. Існує цікавий документ, що зберігається у Державному архіві Київської області, складений завідувачем відділу культури та освіти професором Штепою та завідувачем секції фізкультури та спорту Дуб'янським до голови міської управи професора Оглобліна:

«Секція фізкультури при відділі освіти просить Вас допомогти в справі звільнення кращих майстрів спорту України — футболістів збірної команди м. Києва, які зараз знаходяться як військовополонені в таборах в Боярці:

1. Кузьменко Іван, 1912 р., українець, безпартійний, майстер з футболу «Динамо»,

2. Трусевич Микола, 1908 р., українець, безпартійний, майстер з футболу «Динамо»,
3. Кліменко Олексій, 1912 р., українець, безпартійний, майстер з футболу «Динамо»,
4. Коротких Микола, 1910 р., українець, безпартійний, тренер футболу «Крила Рад»,
5. Балакін Леонід, 1914 р., українець, безпартійний, автомеханік заводу «Арсенал»,
6. Щегоцький Кость, 1911 р., українець, безпартійний, майстер спорту «Динамо», був заарештований по політичній справі та сидів у в'язниці з 1938—1939 р.,
7. Шацький Олекса, українець, безпартійний, майстер з футболу «Спартак»,
8. Сухарев Василь, 1910 р., українець, безпартійний, майстер з футболу.

Дати немає. Професор О. Оглоблін був головою міської управи з 21 вересня по 29 жовтня 1941 р., тобто документ був складений у цей час.

Щоб якось вижити, футболісти згадали свої довоєнні спеціальності. Микола Коротких працював кухарем у їдальні, і Михайло Путістін влаштувався туди ж монтером. Сухарев працював на залізниці. Микола Трусевич, за фахом кондитер, з початку продавав саморобні запальнички на Євбазі, а потім його запросив на роботу директор хлібозаводу № 1 (колишній хлібозавод № 4) І. Кордик, чех за національністю, пристрасний любитель футболу. Трусевич привів ще сімох динамівців: Михайла Свиридовського, Івана Кузьменка, Олексія Клименка, Макара Гончаренка, Михайла Путістіна, Федора Тютчева і Павла Комарова. Вони працювали вантажниками. З них і була сформована команда за ініціативою директора хлібозаводу І. Кордика, який хотів відзначитися перед німцями. Окрім них, за команду хлібозаводу грали динамівці Володимир Балакін, Михайло Мельник, Лев Гундарев, Георгій Тимофеев і Василь Сухарев, який до війни виступав за «Локомотив». Команду назвали «Старт». Грали у червоних футболках не через те, що хотіли, а тому, що таку знайшли (у динамівців форма — біла, а у «Спартака» — червона).

Перший матч команда «Старт» грала 7 червня 1942 р. з українською командою «Рух», яку організував Г. Д. Швецов. Газета «Нове Українське слово», на шпальтах якої, окрім основних матеріалів, публікували оголошення та нотатки з різних тем, може служити джерелом інформації. У номері за 6 червня 1942 р. читаємо: «Тепер за затвердженням статуту почала свою діяльність поки що єдина спортивна організація товариство «Рух». У неділю 7 червня 1942 р. перше відкрите змагання футбольних команд «Рух — хлібозавод», яке відбудеться на стадіоні Палацу Спорту». Матч закінчився з рахунком 7:2 на користь команди «Старт» хлібозаводу.

20 червня 1942 р. газета пише: «На стадіоні «Зеніт» (Керосинна, 24) 21 червня (неділя) футбольний матч між збірною хлібозаводу «Старт» та збірною угорського гарнізону. В команді «Старт» гратимуть відомі футболісти, такі як Трусевич, Кузьменко, Гончаренко та інші».

Рахунок 6:2 на користь «Старту».

5 липня 1942 р. відбувся матч з румунською командою, що закінчився блискучою перемогою «Старту» — 11:0.

17 липня 1942 р.— гра з німецькою командою RGS (збірна залізничників), 6:0 на користь «Старту».

Газета «Нове Українське слово» за 19 липня 1942 р. у звіті про цей матч писала: «Але виграш цей аж ніяк не можна визнати, як досягнення футболістів «Старта». Німецька команда складається з окремих сильних футболістів, але командою у повній мірі її назвати неможна. І в цьому немає нічого дивного, бо вона складається з футболістів, які випадково потрапили в частину, за яку вони грають. Також відчувається недостатність потрібних тренувань, без яких команда не зможе нічого зробити. Команда «Старт», як всім відомо, в своїй основі складається з колишньої команди майстрів «Динамо», тому і вимагати від них слід значно більше, ніж вони показали на цьому матчі....» Ось у якому несподіваному ракурсі пролунав коментар про перемогу київських футболістів. Виявляється, їх провина у тому, що вони забили надто мало голів (рахунок 6:0). Цікавий у цьому критичному матеріалі і той штрих, що, нарешті, згадали про колишні заслуги майстрів з київського «Динамо».

Ще більш цікаві нотатки в газеті за 18 липня 1942 р. з повідомленням про новий матч: «У неділю 19 липня на стадіоні

«Зеніт» (Керосінна, 24) відбудеться цікава футбольна зустріч команди київських футболістів «Старт» з мадярською командою MBG WL. Команда «Старт» — краща футбольна команда, що складається з робітників 1 хлібозаводу, це перша спортивна команда, що організувалася у Києві, в своєму складі вона налічує добірних гравців міста. За короткий час свого існування команда «Старт» завоювала широку популярність не лише серед киян, а й серед німецьких та мадярських аматорів спорту. Мадярська команда MBG WL, з якою в неділю зустрічається команда «Старт», є учасницею фінальної гри — розіграшу військових команд».

Матч 19 липня 1942 р. — на користь «Старту» 5:1. Тоді угорці запропонували матч-реванш, що відбувся 26 липня 1942 р. Кияни перемогли 3:2.

6 серпня 1942 р. команда «Старт» зустрічалась з німецькою командою «Флакельф», зібрану з солдатів і офіцерів протиповітряної оборони — тобто зенітників, а також з льотчиків і механіків київського аеродрому.

Газета «Нове Українське слово» напередодні матчу представила команду футболістів «Флакельф» як таку, що має багато перемог і є найкращою командою у військах окупаційної армії. Рахунок 5:1 на користь «Старту». Звіту про цю зустріч газета не надрукувала.

А 9 серпня 1942 р. відбулася ще одна футбольна зустріч: матч-реванш між цими командами. З афіші футбольного матчу зрозуміло, що в повторному матчі брала участь вся команда попереднього складу: Трусевич, Клименко, Кузьменко, Свиридовський, Сухарев, Балакін, Путістін, Гундарев, Гончаренко, Чернега, Комаров, Коротких, Мельник, Тимофеев, Тютчев. І в першому таймі грав Кузьменко. Команда «Флакельф» — у посиленому складі.

У газеті було надруковано повідомлення такого змісту:

«Сьогодні на стадіоні «Зеніт» о 5-й годині вечора відбудеться друга товариська зустріч кращих команд міста «Флакельф» і хлібозаводу № 1 «Старт».

Саме ця зустріч і увійшла в історію під назвою «матч — смерті». Футболісти «Старту» розгромили «Флакельф» з вражаючим рахунком 5:3, який не наслідком надрукувати жодна міська газета. Та і звітів, подібних до згадуваних вище, більше не з'являлося.

Як же розгорталися події під час матчу?

Ось що розповідають очевидці: перший гол забили футболісти «Флакельф», але наприкінці першого тайму українські футболісти вели з рахунком 3:1. Стадіон галасував, лунали антифашистські гасла. У відповідь німці, які були присутні на матчі, почали стріляти в повітря. Такі заходи вгамували стадіон. У книзі «Тайны Бабьего Яра» Захар Трубаков, один з 15-х, хто врятувався з Бабиного Яру у вересні 1943 р., посилаючись на розповідь Миколи Трусевича, з яким він перебував у Сирецькому концтаборі, про цей матч згадує: «Во время перерыва к украинской команде вошел офицер из ложи коменданта города. На чистом русском языке он отметил напористость и превосходную игру динамовцев. Но он настоятельно рекомендовал спортсменам проиграть этот матч, если они хотят сохранить себе жизнь. Офицер удалился. Футболисты стали обмениваться мнениями. Большинство было за то, чтобы, несмотря на угрозы, биться до конца и вырвать победу».

А ось Владлен Путістін, тепер суддя республіканської категорії з шахів, син Михайла Путістіна, (йому тоді було 8 років і він був на всіх матчах, крім першого) такого не пам'ятає: «Я ничего подобного не видел и не слышал. И отец об этом никогда не говорил».

Грецьким документалістам, які на початку 2002 року знімали фільм про матч, вдалося розшукати одного з гравців «Флакельфа» — Віллі Ендельбардта. За його словами, перед матчем-реваншем до них в роздягальню прийшов офіцер і заявив: «Це особливий поєдинок і ви повинні його виграти, щоб довести перевагу арійської раси».

Про цей матч виникла легенда, нібито це була зустріч між командою «Старт», у якій брали участь кілька гравців київського «Динамо» і збіркою «Люфтваффе» — ВПС Німеччини. Адже уболівальники-кияни, що побували на цих зустрічах, бачили гравців і багато уболівальників німців — у формі льотчиків німецької військової авіації. За легендою, після цього матчу всю команду «Старт» нібито розстріляли. Але це не так. У Владлена Путістіна є навіть фото, на якому сфотографовано склади обох команд після матчу, на цьому знімку гравці — суперники всміхаються. І цей матч не був останній.

16 вересня 1942 року команда «Старт» зустрічалась з місцевою українською командою «Рух» і знову перемогла з рахунком 8:0. Це і був останній матч «Старту».

Всього футболістами «Старту» було зіграно з 7 червня по 16 серпня 1942 року 9 матчів, одержано 9 перемог, забито 56 голів, пропущено — 11, проведено було 7 матчів з окупантами і 2 — з українською командою «Рух». У всіх найскладніших поєдинках команда «Старт» здобула перемогу. Ні однієї нічиєї, не кажучи вже про поразку! Якщо врахувати ще й умови, в яких проходили ці матчі, як у фізичному, так і в психологічному плані, то це дійсно можна назвати подвигом.

18 серпня 1942 року футболістів, які працювали на хлібозаводі — М. Трусевича, М. Путістіна, І. Кузьменка, О. Клименка, М. Гончаренка, Ф. Тютчева, М. Свиридовського, П. Комарова — заарештували. Існує версія, що їх видав керівник команди «Рух» Г. Д. Швецов. Річ у тім, що команда «Динамо» перебувала на обліку НКВС. Її гравці зараховувались до НКВС і мали військові звання.

Останнім заарештували М. Коротких: 6 вересня 1942 року, а загинув він першим — закатований у гестапо. Він єдиний з футболістів був членом партії. До того ж, у нього знайшли фотопортрет, на якому він був у формі НКВС.

У гестапо футболістів утримували близько місяця. Декого з них допитував Олег Головченко, до війни — капітан київської команди з гандболу; він був заарештований НКВС, але потім його відпустили. Залишився у Києві, дочекався німців і пішов до них працювати слідчим у гестапо. Потім утік з німцями.

Після гестапо футболістів кинули до Сирецького концтабору. Там М. Путістін працював електромонтером, Ф. Тютчев і П. Комаров — його помічниками. М. Свиридовський і М. Гончаренко працювали у шевській майстерні по вул. Мельникова — ремонтували німцям чоботи.

24 лютого 1943 року були розстріляні як заручники М. Трусевич, І. Кузьменко і О. Клименко. Сталося це так. Переддень, 23 лютого, підпальники спалили механічний завод і за це у Сирецькому концтаборі окупанти розстріляли 40 в'язнів, до яких потрапили і футболісти, тобто вони загинули досить випадково через 6 місяців після останньої гри і арешту, а не у зв'язку з футбольними іграми та їх результатами.

Захар Трубаков, який був свідком розстрілу, так описує останні хвилини воротаря київського «Динамо»: «...у кожного ряду лежачих встал полицай. В этот момент приподнялся Коля Трусевич, повернулся к нам лицом и крикнул: «Да здравствует советский спорт!». Мигом возле него оказался фон Радомский [начальник Сирецького концтабору, — прим.]. Он всадил во вратаря всю обойму своего пистолета». Про цей випадок пише і Володимир Маєвський, спираючись на свідчення очевидців у статті «Вратарь бессмертной команды» (газета «Правда Украины» від 6 серпня 2002 року).

Михайла Путістіна у жовтні 1943 року заслали на вантажні роботи на завод «Більшовик», і йому вдалося втекти і навіть вибратися з Києва. І дивом врятувалися з концтабору Ф. Тютчев, М. Гончаренко і М. Свиридовський. П. Комаров втік з німцями. У концтаборі загинув і Лазар Коген — один з засновників київського «Динамо».

Проїшли всю війну і повернулися до Києва Володимир Оніщенко і Василь Глазков. Михайло Волін загинув на фронті у кінці війни. Після війни по 10 років таборів отримали Л. Гундарев і Г. Тимофеев.

Посмертно медаллю «За отвагу» були нагороджені М. Трусевич, О. Клименко, І. Кузьменко і М. Коротких; В. Балакін, М. Гончаренко, М. Мельник, М. Свиридовський і В. Сухарев були нагороджені медаллю «За боевые заслуги».

Зовсім недавно, у віці 86 років помер останній учасник цього матчу Макар Гончаренко.

Джерела і література:

1. ДА Київської області.— Ф. 2412.— Оп. 2.— Спр. 246.
2. *Трубаков Захар*. Тайны Бабьего Яра. Тель-Авив, 1997.
3. Нове Українське слово.— 1942 р.
4. Правда Украины.— 2002.— 6 августа.
5. *Кузьмин Г.* «Динамо», которое вы не знаете // Киевские новости.— 1992.— №№ 31–43.
6. Бульвар.— 2002.— № 32.

*Віталій КОВАЛИНСЬКИЙ,
зав. відділом міського побуту*

ГРОМАДСЬКІ ТУАЛЕТИ ЯК ОЗНАКА СОЦІАЛЬНИХ ПЕРЕМІН

Кажуть, що людська цивілізація почалася не тоді, коли наш далекий пращур взяв у руки кам'яний ніж, а коли обгородив камінням обране відлюдне місце й присів посередині. Те, що він там залишив, тепер знаходять окам'янілим. З часом «відхожі закутки» зазнали багато змін та вдосконалень.

Ще за триста років до Різдва Христового у Стародавньому Римі успішно вирішувалася проблема видалення нечистот та стічних вод. Римляни побудували мережу каналів (глибиною та шириною в один метр), що перетинали місто у різних напрямках. Найбільшим і найвідомішим каналом була Cloaca Maxima, прокладена від головного міського Форуму на Капітолійському пагорбі до річки Тібр. Спеціальні чиновники — *curatores cloacarum* — слідували за каналами. Житла заможних людей споруджувалися безпосередньо біля цих каналів, і вода з акведуків змивала їхні «природні відходи».

Знатні римляни перетворили найбільшу «людську потребу» на елемент побутової культури. Вони споруджували великі туалети з розрахунком на використання їх як місць зустрічей вищого світу. Панство охоче збиралося у цих затишних приміщеннях, а зручні й пишно прикрашені сидіння налаштували на спілкування. Вельможі розмовляли про якісь дрібниці, а може й нагальні справи, обмінювалися враженнями про останні міські події — й усе це без будь-якого ніяковіння та збентеження, під клеїт води під ними. Те, що вода зносила з-під них, тепер вже належало богині Венері Клоацині — покровительці відхожих місць, клоак та стічних каналів.

Для простолюдинів споруджувалися подібні ж туалети загального користування. Якщо завдання видалення нечистот вирішувалося успішно водою, то перемогти неприємні пахощі було неможливо. Знамените висловлення імператора Веспасіана, або Тита Флавія (9-79 Р.Х.) — «Гроші не пахнуть» — було його відповіддю сину Титу, який дорікнув батькові за те,

що той запровадив плату за відвідування громадської вбиральні.

Чому зразкові санітарно-гігієнічні споруди стародавнього світу були забуті — невідомо. Настали середні віки — темна сторінка у «туалетній» історії. Лише деякі вельможі мали у своїх будинках окрему невеличку туалетну кімнату. У замках цю роль виконувала глибока мурована шахта з сидінням над нею, а також фортечні стіни, з яких нечистоти падали назовні. У містах Європи використовувалися «нічні вази», вміст яких вихлюпувався прямо на вулицю. Кажуть, що цей варварський звичай досяг таких масштабів, що під час нічних подорожей вулицями міст треба було висилати наперед оповісника, який вигуками «Почекайте, почекайте!» оберігав від небезпечної «зливи». Наслідком такого стану були епідемії — чума та холера.

Ідея влаштування ватерклозету («клозет» з англійської — комірчина) вперше виникла в Англії. Цьому є чітке соціально-економічне пояснення, адже Англія випереджала інші європейські країни у розвитку цивілізації. В останні роки XVI сторіччя поет і державний діяч сер Джон Харінгтон спорудив у своєму маєтку щось подібне на сучасний ватерклозет: з бачком для води, важільцем зливу та каналізаційним стоком. Королеві Єлизаветі I Тюдор (1533—1603) винахід дуже сподобався і вона замовила такий самий для свого палацу у Ричмонді. 1783 року англійський інженер Йосиф Брама запатентував пристрій для обмивання водою клозетної чаші, а в середині XIX сторіччя сільський слюсар Томас Креппер з півночі Англії остаточно удосконалив туалетне обладнання¹. Потім з'явився ще й кран для автоматичної подачі води. У нас змивний бачок іноді називають у просторіччі «евриком», що походить від справжньої назви цього витвору жіночого роду — «еврика» (з грецької — я знайшов!). У 1852 році в Лондоні відкрився перший у світі громадський туалет.

Київ до 1890-х років каналізації не мав, хоч наявність Дніпра, Либеді та інших річок створювала сприятливі умови для її влаштування. Тому поки що головним «каналізаційним» засобом були вигрібна яма та підвода. 20 травня 1833 р. київський старший поліцеймейстер Цявловський повідомляв вїта Григорія

¹ «Знание — сила». — 2001. — № 6.

Киселевського: «З подвір'я військового генерал-губернатора підрядниками міських робіт вивезено 338 возів гною, правда, що дуже багато, але треба сказати від яких часів це подвір'я не чистилося. Якщо неможливо буде розплатитися з ними за Вашим розпорядженням, то необхідно буде подати про те цивільному губернатору»².

У 1848 році підряд на очистку відхожих місць та нечистот у міських та казенних будівлях тримав міщанин Спиридон Козаченко. За цю роботу він одержав 805 руб. сріблом. Наступного року кошторис було зменшено до 675 руб., але за таку ціну ніхто не погоджувався, тому що на підрядника додатково ще покладалася очистка відхожих місць у будинках, які займали швальня (кравецька майстерня) залогового батальйону та нові арештантські казарми. Врешті Козаченко підрядився за 794 рублі³.

Уперше про можливе спорудження каналізації у міській думі говорили на засіданні 6 вересня 1879 року. Тоді ж було створено комісію для детального розгляду питання під головуванням доктора медицини Є.І. Афанасьєва (до неї увійшли також гласні К.К. Людевіх, І.С. Запорожський, Ю.І. Мацон та В.А. Суботін). 5 лютого 1881 р. дума розглянула лист військового інженера А.Є. Струве на ім'я міського голови Г.І. Ейсмана з конкретними пропозиціями щодо каналізації.

Свої міркування до запропонованого подав і військовий інженер І.С. Запорожський. Стосовно влаштування громадських туалетів він, зокрема, зазначав: «Публічні відхожі місця на вулицях та площах, а також загальні відхожі місця у садибах, повинні бути влаштовані за простішою системою з постійною промивкою водопровідною або джерельною водою. Місця повинні опалюватися взимку»⁴.

16 жовтня 1890 р. міська дума ухвалила віддати підряд на влаштування та експлуатацію каналізації у Києві тимчасовому московському купцю 1-ї гільдії Карлу Балкіну. Відповідний контракт з ним міська управа уклала 1 лютого наступного року. На Балкіна покладалося не тільки спорудження вуличних

² ДАК. – Ф. 165, оп. 31, спр. 34.

³ ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 82, спр. 348.

⁴ ДАК. – Ф. 163, оп. 41, спр. 1791.

магістральних колекторів, а й влаштування у садибах відхожих місць з пристроями для промивки⁵. Окремий параграф 29 контракту присвячувався громадським ретирадам. Відповідно до нього, Балкін зобов'язувався «приєднувати до каналізаційної мережі громадські ретиради та пісуари в місцях, визначених Миським Громадським Управлінням».

Незабаром почали діяти кілька будівельних контор з влаштування дворової каналізації. Їх відкрили інженери Позняков і Берштейн, архітектор Городецький, купець Рібаков та інші підприємці⁶.

Складовою частиною загального контракту на роботи по каналізації були технічні умови. Стосовно відхожих місць у них говорилося: «Відхоже місце на два або більше сидінь повинне бути влаштоване з бетонним або цегляним колодязем, глибиною не менше 4 футів, та забезпечене чавунним піддоном з сифоном. У безпосередньому сусідстві з відхожим місцем може бути влаштована мурована, металева або дерев'яна помийна яма з дном із залізної або чавунної решітки для утримування великих, твердих та волокнистих відходів»⁷. Також обумовлювалося, що влаштування відхожого місця на два сидіння (без вартості приміщення) коштуватиме не більше 55 руб., на три сидіння — 80, на чотири сидіння — 100 рублів⁸.

У серпні 1899 року почала діяти постанова міської думи, якою запроваджувалися правила щодо чистоти подвір'їв, нагляду за відхожими місцями, помийними ямами та сміттевими ящиками. Ними, зокрема, визначалося:

— власникам садиб забороняється розкидати по двору гній та будь-які домашні відходи, розливати нечистоти та помії,

— у кожній садибі мають бути роздільно відхоже місце з вигрібною ямою та помийна яма, але не ближче 6 м від житлових приміщень,

— влаштування переносних ретирад, тобто з ямами, які не очищаються, а засипаються землею, а також відхожих місць у два та більше поверхів забороняється,

⁵ ЦДДАУК. — Ф. 442, оп. 661, спр. 19, арк. 130.

⁶ ДАК. — Ф. 163, оп. 7, спр. 1376.

⁷ Там само. — Арк. 150.

⁸ Там само. — Арк. 169зв.

— дворові відхожі місця повинні мати міцні покрівлю, підлогу, стіни та сидіння або стільчик, а також вікно денного світла,

— на підприємствах та у громадських місцях відхожі місця мають бути поділені на чоловіче і жіноче відділення, з окремим входом для кожної статі.

Відповідно до постанови міської думи від 1910 року, кожний власник садиби, що виходила на вулицю, яка мала каналізацію, не пізніше двох років після її прокладення повинен був приєднати до неї свою садибу, влаштувавши у себе, замість вигрібних ям відхожих місць, необхідні каналізаційні споруди.

Такий життєво важливий об'єкт міського буття, як громадський туалет, з початком післяжовтневої ери набув у Києві додаткового навантаження та значення. До того ж, саме поняття поділилося на дві категорії. Раніше під громадським туалетом розумівся туалет на вулиці або площі, а тепер з'явилися ще й дворові туалети. Значною мірою останні — пряме породження радянської влади, яка перетворила респектабельні особняки та прибуткові будинки, на щільно заселені гуртожитки-нічліжки. На загальній для десяти господарок кухні можна було поставити відповідну кількість столів та керосинок, можна було провести стільки ж окремих електролампочок та вимикачів. А ось з ватерклозетами так зробити неможливо. Тому й споруджувалися дворові туалети — звичайні відхожі місця, іноді навіть без перегородок між очками, безпосередньо над вигрібною ямою. Відгороджувалося лише те відділення, куди зливалися рідкі відходи та скидалося дрібне побутове сміття.

При Київському виконкомі було створено спеціальну установу — Комісію зі стратегічного переселення робітників та виселення буржуазії з будинків⁹. На протести «буржуїв» уваги не звертали, відібрати квартиру було дуже легко, й 17 березня 1919 р. у пресі з'явилось таке повідомлення: «Особи, які бажають отримати ордер на право реквізиції приміщень, мають звернутися до районних житлових комісій при ревкомах за адресами...»¹⁰. На облік було взято меблі¹¹, одяг та білизну¹², швейні

⁹ ДАК. — Ф. 163, оп. 7. — спр. 6.

¹⁰ ЦДАВОВУ. — Ф. 1738, оп. 1, спр. 41.

¹¹ ЦДАВОВУ. — Ф. 1738, оп. 1, спр. 40, 41.

¹² Там само. — Спр. 13, арк. 103-104, 127.

машинки¹³, ухвалено декрет про продовольчу диктатуру¹⁴, зроблено «інструкцію щодо проведення на місцях декрету про реквізицію лишків одягу та білизни у заможних класів»¹⁵.

Ці насильницькі заходи радянської влади викликали природний спротив, а тому, як було офіційно оголошено 11 липня, «у зв'язку з масовим ухиленням осіб буржуазного класу від внесення призначеної з них кількості білизни та одягу, за постановою Центрального комітету зі збору білизни та одягу, заарештовано 62 особи. Окрім арешту, їх буде виселено з їхніх квартир»¹⁶.

Бюро друку України при ВУЦВК 4 квітня 1919 р. повідомляло для засобів масової інформації, що «виселення буржуазії з багатоповерхових будинків Гінзбурга по Інститутській вулиці, які призначено нині до вселення в них робітників та червоноармійців, йде повним ходом. Частина приміщень віддано китайцям, інші квартири — арсенальським робітникам та постраждалим під час вибуху на Звіринці»¹⁷. А для «буржуазії» призначалися Труханів острів та Передмістна Слобідка¹⁸.

Натиск продовжувався, й 22 червня 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило «підсилити репресії проти буржуазії»¹⁹. А 20 червня наступного року було прийнято таке рішення: «Визнати необхідним залучити до обшуків у буржуазії у містах селян, звільнених від продрозкладки»²⁰. Отже, Київ поповнювався тими, хто збільшував потребу у вуличних та дворових відхожих місцях.

Проблема була настільки актуальною, що серед наказів, одержаних майбутніми депутатами міськради ІХ скликання від своїх виборців під час проведення виборчої кампанії 1926/27 року, були також побажання щодо збільшення мережі громадських вбиралень. За станом на 1 жовтня 1927 р. міськрада доповіла, що вже влаштовано 12 пісуарів та передбачається

¹³ ЦДАВОВУ. — Ф. 1738, оп. 1, — спр. 11.

¹⁴ Там само. — Спр. 13, арк. 10.

¹⁵ Там само. — Спр. 96.

¹⁶ Там само. — Спр. 11.

¹⁷ Там само. — Спр. 96.

¹⁸ Там само. — Спр. 86.

¹⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1, оп. 6, спр. 1, арк. 37.

²⁰ Там само. — Спр. 7, арк. 7.

влаштувати ще 20 вбиралень і пісуарів. А ось встановлення плювальниць на вулицях було віднесено до 5-річного плану²¹.

За звітом, у лютому 1932 року в місті було 16 вбиралень на ринках, 6 — у парках та 8 — на вулицях. Також по одній вбиральні мали Передмістна та Микільська Слобідки, Дарниця, Святошин та дві було у Пущі-Водиці. В одному з документів міськради відзначалося: «Мережа вбиралень та пісуарів абсолютно недостатня. Актуальним завданням є влаштувати по місту у місцях скупчення пасажирів, у місцях посадки в трамвайні вагони, на площах, у вокзалі та гавані мережу вуличних пісуарів. Споруджувати їх потрібно не на виду, а збоку, замасковуючи їх зеленими насадженнями і клумбами квітів. Обов'язково влаштовувати пристрій для постійного промивання пісуарів водою. За таких умов пісуар може бути повністю санітарним і не давати ніякого смороду».

Було внесено пропозицію накреслити таку мережу з 20 пісуарів першої черги: Радянська площа (майдан Незалежності), за Бессарабським критим ринком, на розі вулиць Червоноармійської та Л. Толстого, на Привокзальній площі, у скверах на Павлівській вулиці, біля Золотих воріт та на Глибочиці, біля Аносовського скверу (парк Вічної Слави), на площі біля заводу «Арсенал», біля церкви св. Феодора (Баговутівська вулиця), на Львівській площі, біля фунікулера, на трамвайних зупинках на Євбазі (площа Перемоги) та біля заводу «Більшовик», на розі Брест-Литовського шосе (проспект Перемоги) та вулиці Керосинної (Шолуденка), на вулиці Польовій за Політехнічним інститутом, на Червоній (Контрактовій) площі, на площі Спартака (І. Франка), біля сходів на пляж (на Набережній), біля старої митниці (на Старовокзальній вулиці).

Також відзначалося: «Існуючі вбиральні утримуються неприпустимо погано. Навіть у самому центрі міста, на площі III Інтернаціоналу в трамвайному павільйоні — вбиральня зовсім зруйнована та неймовірно забруднена»²².

23 березня 1932 р. президія міськради прийняла постанову «Про впорядкування Києва». Постановою, зокрема, було за-

²¹ Відповідь Київської міськради своїм виборцям на додатки до Наказу під час виборів 1927 року.— К., 1927

²² ДАК.— Ф. Р-1, оп. 1, спр. 4748.

плановано спорудити 5 підземних вбиралень — на Радянській площі, на Червоній площі, на Привокзальній площі, в районі Аносовського скверу, біля заводу «Більшовик» на розі Польової вулиці та Брест-Литовського шосе²³. Це далеко не відповідало реальній потребі, але все ж таки пом'якшувало напруженість у різних районах міста.

Проте стан з дворовими відхожими місцями залишався вкрай незадовільним. 2 жовтня 1938 р. курсант одного з київських військових училищ Всеволод Степанович Корольов адресував першому секретарю ЦК КП(б)У М.С. Хрущову лист несподіваного змісту: «Уважаемый Никита Сергеевич! Я пишу Вам как депутату Верховного Совета УССР. У меня возникло несколько вопросов, относящихся к благоустройству города Киева. Поскольку эти вопросы, на мой взгляд, должны быть безотлагательно разрешены, то я хотел бы Вас попросить о том, чтобы Вы мне сообщили о принятых мерах».

Перше питання стосувалося асфальтування вулиць міста. На думку дописувача, з цим є багато негараздів, а тому з благоустрою Київ ризикує відстати від інших міст Союзу.

Другим питанням Корольов поставив жебрацтво. Він пропонував тих, хто не працює, тобто міських жебраків, примусово залучати до роботи на заводах. А ще курсант виявив революційну пильність: «Над ликвидацией нищенства надо крепко подумать, тем более, что одетым в рубище может оказаться и какой-нибудь шпион».

А третім питанням були вбиральні. «Это — большой вопрос. Уборных общественного пользования в городе нет и неизвестно — будут ли они построены. Но дело не в этом. Дело в том, что уборные, находящиеся во дворах, так безобразно запущены, что к ним невозможно подступиться. В самой уборной, как правило, устраивается и помойная яма. Но ни помойную яму, ни уборную никто никогда не убирает, и поэтому, когда подходишь к такой уборной, то у тебя начинает кружиться голова и волосы на голове поднимаются дыбом. Как же после этого станешь говорить, что Киев красивый, благоустроенный, чистый город, если в нем негде оправиться без риска потерять сознание»²⁴.

²³ ДАК. — Ф. Р-1, оп. 1, спр. 4116.

²⁴ ДАК. — Ф. Р-1, оп. 1, спр. 11509.

Наприкінці листа: «Жду ответа. Всего хорошего. Мой адрес: Киев-50 п/я 3034, 2/4. Курсанту Королеву Всеволоду Степановичу». Якими були наслідки розгляду цього листа для благоустрою Києва, а також для курсанта — невідомо.

У вересні 1939 року міський відділ комунального господарства відповідав газеті «Советская Украина» та громадянину Самойленку (вул. Заливчого, 1), який писав у газету щодо вбиральні у парку імені Воровського навпроти університету (тепер — парк Т. Шевченка). Комунальники пояснювали, що вбиральню «забрали» у зв'язку зі спорудженням пам'ятника Шевченку, тому що вона знаходилася у безпосередній близькості від нього. Але планом на 1940 рік передбачено спорудження вбиральні у парку на іншій, віддаленій від пам'ятника, ділянці²⁵.

18 березня 1947 р. Архітектурна рада при Управлінні у справах архітектури м. Києва розглядала проект вбиральні на Володимирській гірці. Були висловлені зауваження стосовно того, що проектом передбачено вбиральню надто великої місткості. Тому було запропоновано кількість посадочних місць зменшити удвічі. Також було рекомендовано прикрасити вбиральню зовні диким виноградом та плющем. Проект відправили на доопрацювання, і він був затверджений 23 липня після повторного обговорення з урахуванням внесених змін²⁶.

І ще ось такий документ. 21 січня 1948 р. у міськвиконкомі розглядався хід підготовки парків міста до призначеного на 25 січня святкування 30-річчя січневого збройного повстання 1918 року. Було доручено: у Піонерському парку — очистити від фекалій приміщення колишнього Лялькового театру, у «склепі Аскольда» — прибрати фекалії, у Радянському парку - встановити двері у вбиральні²⁷.

1940-50-і роки стали періодом поновлення роботи наявних, довоєнних та будівництва нових громадських туалетів. Продовжували також напружено функціонувати дворові вбиральні.

Переміни у соціально-економічній ситуації в країні у цілому, починаючи з 1990-х років, відчули на собі й громадські

²⁵ ДАК. — Ф. Р-1, оп. 1, спр. 11380.

²⁶ ДАК. — Ф. Р-6, оп. 3, спр. 2.

²⁷ ДАК. — Ф. Р-1083, оп. 1, спр. 52.

туалети. Для них ці переміни відбувалися у двох протилежних напрямках. З одного боку — влаштування туалетів у нових підземних торговельних комплексах, з іншого — ліквідація туалетів, що стояли окремо, з наступним використанням їхніх приміщень під бари, кафе тощо, а території — під забудову.

Наразі працюють громадські туалети на Вокзальній та Арсенальній площах, майдані Незалежності, біля метро «Хрещатик», на Хрещатику (поблизу Бессарабки), у парку Шевченка, на Володимирській гірці, біля Володимирського собору та на території Софійського заповідника, у метро «Дорогожичі» та «Нивки», на Андріївському узвозі, Верхньому Валі, у підземних торгових комплексах.

Разом з тим у приміщенні колишнього туалету на Русанівській набережній відкрилося кафе, на розі вулиць Кіквідзе і Бастіонної в туалеті працює лабораторія ринку. Ліквідовано громадські туалети, зокрема, на Контрактовій площі та багатьох інших місцях.

Отже, факти свідчать, що підвищення економічного рівня забирає туалети з вулиці і робить їх, як має природно бути, домашніми. Але залишаються досить відчутними незручності «безтуалетних» куточків міста, особливо — у центрі.

II. ВИДАТНІ ПОСТАТІ

*Світлана ПАНЬКОВА,
зав. відділом «Історико-меморіальний
музей М. Грушевського»*

ДО ВИТОКІВ МАТЕРИНСЬКОГО РОДУ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Наукові студії Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у Києві зосереджено, насамперед, на вивченні родоводу видатного історика і політичного діяча. Дослідження батьківської та материнської родовідних гілок покладено в основу колективної монографії «Я був їх старший син...», яка вийде друком найближчим часом і значно розширить уявлення про предків славного сина України. Михайло Грушевський неодноразово підкреслював надзвичайно важливу роль родини у становленні свого характеру, світогляду, ментальності. Яскраві образи рідних постають перед нами з його автобіографій, щоденників, художніх творів і, насамперед, «Споминів»¹. Відомості, подані Михайлом Сергійовичем у автобіографічних джерелах, стали благодатним підґрунтям для дослідження родовідних гілок Груш-Грушевських² і Опущкевичів-Оппокових³.

¹ Грушевський М. Спомини // Київ.— 1988. — №№ 9–12; 1989. — №№ 8–11; 1992. — №№ 2–3.

² Кучеренко М. Чигиринські корені в родоводі Михайла Грушевського // Родовід.— 1996.— № 13.— С.77–89; Кучеренко М. Слідами Грушевських: Чигиринщина // Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 64–79.

³ Шевчук Г. «Життя в Сестринівці було для мене одним неухайним святом...» // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності.— Київ-Нью-Йорк — Торонто — Львів, 2000.— С. 255–265; Панькова С. Чигирин і околиця 1917 року // Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 139.

Почуття родинного пієтизму, пошани до своїх предків зберігав видатний історик все життя. Саме прадідівській землі і батькам присвятив він своє перше монографічне дослідження «Очерк історії Київської землі от смерти Ярослава до конца XIV столетія»: «Отцу и матери эту историю родной земли благоговейно посвящает автор». Виявом особливої пошани до батьків стало також заснування серій видань імені Сергія Федоровича та Глафіри Захарівни Грушевських. Про своє рішення щодо видавництва імені С.Ф.Грушевського Михайло разом з братом і сестрою повідомили у 1911 р. на сторінках часописів «Рада» та «Засів»: «Сього року скінчило ся десять літ, як умер наш батько Сергій Федорович Грушевський. За сей час сповнено все, що він наказав нам своєю духівницею: виплачені вказані ним суми, засновані стипендії при тих школах, де він учив ся, і отсе недавно відкрито школу його імені в Києві на Куренівці. Але нам відомо, що ся духівниця, написана задовго до смерти, не вповні відповідала бажанням покійного в останніх літах, і тільки через наглу смерть він не встиг її змінити. Сповнивши те, до чого ми були обов'язані юридично, приложили ми старання, щоб зробити дещо і в дусі його останніх бажань: з різних засобів, полишених покійним, творимо видавництво популярних книжок імені покійного і отсим відкриваємо конкурс на першу серію книжок, що мають вийти коштом сього видавництва, а саме: популярну, ілюстровану географію світа по краям і народам»⁴. Після трагічної смерті матері наприкінці січня 1918 р. була заснована також серія «Шкільна бібліотека ім. Г. З. Грушевської». Книга з цієї серії молодшого сина Олександра «Життє і творчість Т. Г. Шевченка. 1814—1838», що побачила світ у 1918 р., зберігається в колекції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського.

Бажання пізнати, зрозуміти себе, свої риси, вдачу ніколи не покидало М. Грушевського. Відповіді на ці запитання він часто шукав у своїх витоках, у життєдайних родинних коренях батька і матері: «Я думаю, що я дуже багато одідичив від матері в своїй психіці — хоч завсіди почував себе ближче з більш одвертим і експансивним батьком. Певна психічна неурівноваженість в моїй вдачі, ся прикмета, що я [в] кожній хвилі, в

⁴ Засів.— 1911.— № 42 (23 грудня).— С. 662; Рада.— 1911.— 29 грудня.

кожній стадії мого життя мушу мати перед собою певну мету, котрій мушу віддаватись ціло і без останку, доводячи свої сили до крайнього напруження, до самозабуття, і тільки тоді чую себе нормально, коли мушу без перешкоди віддаватись досягненню сього завдання, се те, в чім я бачу психіку моєї матері, тільки загострену ще більше, ніж у неї. [...] Гостра полоса релігійності, котру я пережив в третім десятку мого життя, дає мені ключ до зрозуміння сеї дідичної зв'язки з матір'ю і дідом Захарієм, хоч в інших сторонах моєї індивідуальності я бачу багато батьківського»⁵.

Родинним гніздом, малою батьківщиною Михайла Грушевського було село Сестринівка Бердичівського повіту на Київщині, де понад півстоліття служив священником його дід по матері Захарій Іоаннович Оппоков. Дідівська земля стала колискою національної свідомості, яка визначила життєве кредо видатного вченого і державного діяча. «І коли я все-таки любив Сестринівку незвичайно, страшенно мріяв про неї й линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя, то се було тому, що як-не-як се був властиво одинокий пункт, де я міг зв'язуватися з українською стихією, дотикатися до української землі, до її природи, до її культури»⁶,— згадував учений.

Яким же був той материнський рід, що від нього так багато успадкував Михайло Грушевський, і який дав Україні сузір'я видатних діячів науки, культури, суспільно-політичного життя?

«Дід мій Захарій Іванович походив з дуже многолюдної родини, котрої гніздо, здається, було в Сквирському повіті. Звались вони властиво Опощевичі: [...] Ближче я взагалі про дідову сім'ю не знаю майже нічого»⁷,— ці слова вченого спонукали до пошуку витоків його материнського роду, одного з численних духовних родів, які плекали паростки майбутньої української еліти.

За вказівкою історика родинне гніздо тих, хто звалися «властиво Опощевичі», розпочали шукати серед збережених церковних документів Сквирського повіту Київської губернії.

⁵ Грушевським М. Спогади // Київ.— 1988.— № 9.— С. 120.

⁶ Там само.— С. 138.

⁷ Там само.— С. 119.

Опоцкевичів не знайшли, і зрозуміло чому. Адже Михайло Сергійович згадував, що лише чув це прізвище від баби, отже записав його на слух, а всі відомі йому родичі на той час вже були Опокови. Виявлені та досліджені джерела однозначно засвідчують, що насправді звалися вони не «Опоцкевичі», а «Опуцкевичі».

Вперше ім'я прадіда, Опуцкевича Іоанна Петровича (бл. 1773—1837), виявлено в метричних книгах Дмитрівської церкви с. Мойсіївки Сквирського повіту за 1812 р.⁸ Збережені клірові відомості названої церкви за 1820—1836 рр. послужили головним джерелом вивчення біографії прадіда Михайла Грушевського. Народився він близько 1773 р. у сім'ї священика. Після закінчення Житомирської польської семінарії по класу риторики 1808 р. був рукопокладений на диякона до Дмитрівської церкви с. Мойсіївки Сквирського повіту. Наступного року з благословення Митрополита Київського і Галицького рукопокладений на священика тієї ж церкви, де прослужив 27 років⁹. Подружжя Іоанна Петровича та Катерини Стефанівни Опуцкевичів мало шістьох синів (Віктора, Йоаникія, Федора, Сильвестра, Захарія, Євдосія) та чотирьох доньок (Марію, Агрипину, Уляну, Ганну). Незадовго до смерті Іоанн та його рідний брат Петро, який служив паламарем у Мойсіївці, записали у кліровій: «з дворян»¹⁰.

Священик, з дворян — оце і всі відомості, які подали сини про свого батька, прапрадіда Михайла Грушевського. Збережена в Україні і опрацьована джерельна база не дозволяє сьогодні дослідити материнську родову гілку вченого раніше початку ХІХ ст. Однак з'ясувалося, що у Ватиканському архіві зберігаються окремі документи ХVІІІ ст. зі згадками про уніатського священика, пароха села Кошовина Петра Опуцкевича. Відомості про ці джерела, датовані 1778 р. і 1787 р., подав у своїй розвідці «Замітка до родоводу предків М. Грушевського» дослідник Українського вільного університету у Мюнхені Мирослав Лабунька. Зокрема, автор згадує лист 1787 р. київського уніат-

⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК України).— Ф. 127.— Оп. 1012.— Спр. 1357.— Арк. 522. Метрична книга за 1812 р. є найбільш ранньою серед збережених книг цієї церкви.

⁹ Там само.— Оп. 1011.— Спр. 2487.— Арк. 105 зв.— 106.

¹⁰ Там само.— Спр. 2496.— Арк. 61—62 (зі зв.).

ського митрополита Ясона Смогоржевського до Риму. У ньому повідомлялося, що о. Петро Опуцкевич «поповнив серйозний проступок і підлягав карі, що зарезервована була Апостольському Престолові»¹¹. М. Лабунька припускав, що згаданий священник міг бути родичем М. Грушевського, проте не мав достатніх аргументів назвати його прямим предком. Комплекс досліджених нами джерел, датування документів Ватиканського архіву у порівнянні з роками народження синів (Іоанн Петрович — близько 1773; Петро Петрович — близько 1775) та надзвичайно рідкісне прізвище дають усі підстави назвати Петра Опуцкевича найстаршим з відомих на сьогодні предків цього роду — прапрадідом Михайла Грушевського.

На жаль, поки що не вдалося точно встановити, де саме знаходилося згадане село Кошовина. Це могло бути, найвірогідніше, Київське, можливо, Волинське воеводство, греко-католицькі церкви яких до другого поділу Польщі (1793) належали до київської уніатської митрополії. Проте, у довідниках населених пунктів Київської та Волинської губерній, а також відомому польському виданні «*Slownik geograficzny Krolestwa polskiego i innych krajow slowianskich*» села чи містечка з такою назвою не виявлено. Близькі до цієї назви лише село Кошев та містечко Кошевата Таращанського повіту Київської губернії¹². Ці ж населені пункти — *Koszow* і *Koszowata* — внесено і до «*Slownika geograficznego Krolestwa polskiego i innych krajow slowianskich*»¹³. У ґрунтовних довідках до історії Кошева і Кошеватої нічого не сказано про зміну їхніх назв. Серед подібних назв та території Волинської губернії також зустрічаємо Кошев, Кошелєв і Кошелєвка¹⁴. Сподіваємося, подальші дослідження допоможуть встановити місце служби пароха Петра Опуцкевича і виявити важливі відомості до витоків цього роду.

Не виявлено також у фондах Київського та Волинського дворянських зібрань і відомостей про дворянське походження

¹¹ Лабунька М. Замітка до родоводу М. Грушевського // Свобода.— 1992.— 23 січня.

¹² Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.— К., 1864. Список населенных мест Киевской губернии.— К., 1900.

¹³ *Slownik geograficzny Krolestwa polskiego i innych krajow slowianskich*.— Т. 15.— Warszawa, 1902.— С. 138—139.

¹⁴ Список населенных мест Волынской губернии. 1911.

братів Іоанна та Петра Опуцкевичів-Опокових¹⁵. Ця проблема також вимагає пошуку нових джерел і ключів, подальших студій, що дозволять розширити інформацію, яку вже вдалося зібрати.

«Коли і при якій оказії змінено їм сю фамілію, я так і не знаю. Практиковано се в духовних школах, практикували люди й на власну руку»¹⁶,— писав учений. На ці роздуми Михайла Грушевського сьогодні вже можемо дати однозначну відповідь. У метричних книгах с. Мойсіївки за 1812, 1814–1816, 1818 рр. Іоанн Петрович власноручно ставить свої підписи: «священник Іоанн Опуцкевич». У метричній книзі за 1820 р. кожний запис засвідчено так само Іоанном Опуцкевичем. Проте підсумкову відомість («екстракт») він вже підписав: «священник Іоанн Опоков»¹⁷. Ця нова форма прізвища вперше зустрічається саме в 1820 р. також і в кліровій відомості с. Мойсіївки¹⁸, що підтверджує час зміни прізвища з Опуцкевича на Опоков, а згодом — Опоков. З 1822 р. (за 1821 р. книга не збереглася) в метричних книгах вживається виключно лише прізвище «Опоков» або «Опоков». В окремих випадках у документах 1820–1830-х рр. зустрічається водночас як «Опоков», так і «Опоков», що свідчить про поступове утвердження сталої форми. Принагідно зазначимо, що близько до цього часу, на початку ХІХ ст., відбувається також зміна форми прізвища батьківської родовідної гілки Михайла Грушевського з «Груша» на «Грушевський»¹⁹.

Невідомо, чи мав Петро Опуцкевич інших синів, окрім відомих Іоанна і Петра, і як ті повелись зі своїм прізвищем. Опрацьовані документи свідчать, що одночасно з Іоанном змінив прізвище і молодший брат Петро Опуцкевич²⁰. Власне, від

¹⁵ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта: кінець ХVІІІ — перша половина ХІХ ст. Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірили Центральна ревізійна комісія.— Біла Церква, 2002.

¹⁶ Грушевський. Спомини // Київ.— 1988.— № 9.— С. 119.

¹⁷ ЦДІАК України.— Ф. 127.— Оп. 1012.— Спр. 1475.— Арк. 166.

¹⁸ Там само.— Оп. 1011.— Спр. 2484.— Арк. 132–135.

¹⁹ Кучеренко М. Слідами Грушевських: Чигиринщина // Пам'ятки України: історія та культура.— 2002.— № 2.— С. 64–79.

²⁰ ЦДІАК України.— Ф. 127.— Оп. 1011.— Спр. 2484.— Арк. 133 зв.

1820 р. прізвище Оппоков стало справді родовим. Дослідивши сотні метричних книг і клірових відомостей, документів Київської духовної семінарії, особових справ студентів Університету св. Володимира та київських гімназій, переглянувши сотні чисел «Киевских епархиальных ведомостей», десятки томів «Памятной книжки Киевской губернии» та «Весь Киев», не зустріли жодного з Оппокових, хто б не належав до цього роду. Генеалогічне дерево роду, укладене на сьогодні, містить понад 300 осіб, з них понад 100 — носії рідкісного прізвища Оппоков. Відповідь на причину зміни прізвища слід шукати в історичних обставинах західної Київщини, де з кінця XVIII ст., після приєднання земель до Російської імперії, розпочався активний процес русифікації. На священиках, які служили Російській православній церкві, це відбивалося насамперед.

Нашадки Іоанна Опупкевича, причетні до українського руху, добре усвідомлювали обставини новотвору. Всупереч зрусифікованій формі, окремі з них, бодай неформально, у товариських стосунках, прагнули надати своєму прізвищу українського звучання. Під час роботи V Міжнародного конгресу українців у серпні 2002 р. автору цих рядків випала честь на секції «Грушевськознавство» доповісти про генеалогічні студії музею. Мова, зокрема, йшла і про Опупкевичів-Оппокових. Зацікавлений почутим, професор Дрогобицького педагогічного університету Євген Пшеничний розповів про книгу з власної бібліотеки, яка містить автограф поч. XX ст. невідомого йому видавця Івана Оппоченка з села Фронтівки на Київщині²¹. Звичайно ж, це був автограф відомого українського видавця, засновника українського часопису в Москві «Зоря» (1906), близького знайомого Лесі Українки, Івана Стешенка, Агатангела Кримського, співробітника Комісії по укладанню словника української живої мови ВУАН Івана Костянтиновича Оппокова, троюрідного брата Михайла Грушевського, уродженця с. Фронтівка Липовецького повіту на Київщині.

²¹ У с. Фронтівка Липовецького повіту Київської губернії впродовж 1870—1917 рр. служив священиком Оппоков Костянтин Іоаникійович — батько Івана Костянтиновича Оппокова (ЦДІАК України.— Ф. 127.— Оп.1011, спр. 1811, 2010, 1835, 1831; Киевские епархиальные ведомости.— 1917.— № 18.— С. 153; № 28—29.— С. 227).

Але повернемося до найстаршого представника роду. Поки що невідомо, за який саме проступок мав бути покараний Петро Опущкевич. Невідомо також, чи перейшов він з уніатської церкви до православ'я. Знаємо лише зі спогадів М. Грушевського, що в сім'ї діда «держалось під секретом»²² все, пов'язане з історією роду. Певно, на це були причини. Адже про те, що сім'я баби по материнській лінії, Анни Василівни Зарчинської, «була уніатська», Михайло добре знав.

Хоча і в секреті трималася історія предків, але дід Михайла Грушевського Захарій Іоаннович Оппоков пам'ять про них зберігав навіть в оздобленні сестринівської церкви, про що говорить така деталь з відомих спогадів історика: «Церковні окраси, образи й корогви, котрі я тут [у церкві — *С.П.*] вперше мав нагоду оглядати зблизька, і вони викликали в мені досі не знаєне почуття інтимної близькості — особливо маленька статуя ангела, захована дідом [...] всупереч усій тодішній церковній політиці, — я стояв звичайно коло сеї статуї перед одним з бічних католицьких олтарів, також затриманих дідом в сій фамільній церкві, може, не без деякої опозиції сій політиці»²³. Певно, це була не стільки опозиція, скільки пошана до своїх предків, отой родинний пієтизм, такий характерний для всіх Оппокових. Пізніше, у 1896 р., сам Михайло Грушевський, залишаючись православним, вінчався з Марією Вояківською уніатським священником о. Олександром Левицьким у містечку Скала поблизу Львова²⁴. Запис про це вінчання здійснено у греко-католицькій церкві св. Петра і Павла м. Львова²⁵, де згодом, у 1900 р., подружжя хрестило свою єдину доньку Катерину²⁶.

Вплив діда Захарія був визначальним у формуванні споконвічних християнських принципів М. Грушевського, ставлення до Бога, віри і служіння своєму народові. Пам'ять про діда, улюблену Сестринівку вчений зберіг на все життя. Згадаймо, як писав він про свій непростий від'їзд до Тифліської гімназії: «Дід прислав мені на дорогу ікону Спасителя, котру я дійсно з

²² *Грушевський М.* Спомини // Київ.— 1988.— № 9.— С. 119.

²³ Там само.— С. 138–139.

²⁴ *Дзюбан Р.* Грушевський одружився в Скалі // Ратуша.— 1999.— 27 лютого.

²⁵ Центральний державний архів України у м. Львові.— Ф. 201.— Оп. 4-а.— Спр. 3327.— Арк. 139.

²⁶ Там само.— Спр. 3335.— Арк. 6.

того часу возив з собою скрізь, як Еней своїх пенатів»²⁷. Ця ікона була тим міцним духовним ланцюжком, який з'єднав юного гімназиста з найдорожчими людьми. А Сестринівка була тим благодатним джерелом української стихії, яка зачаровувала і надихала.

Всі численні відомості, зібрані про діяльність Захарія Оппокова в документах та виданнях Київської духовної консисторії, поступаються унікальним спогадам Михайла Грушевського про свого славного діда: «Дід мій скінчив семінарію, коли се ще було великою рідкістю, визначався любов'ю до книги, особливо любив історію України; виявляв певний український патріотизм і неохоту до Великоросії, критично дививсь на правительство, але боявся всякої політики і всякого оказательства дуже сильно»²⁸.

Портрет діда, любовно змальований М. Грушевським, доповнюють штрихи, взяті з архівних джерел та «Киевских епархиальных ведомостей». Перші виявлені архівні джерела про Захарія Іоанновича пов'язані з його приходом у світ. Це запис про його народження і хрещення відповідно 8 та 9 лютого 1814 р.²⁹ Збереглися також і документи про навчання в Київській духовній семінарії, яку Захарій скінчив 1833 року в першому розряді зі ступенем студента³⁰. 9 грудня того ж року він був висвячений на диякона, 26 грудня — на священника Троїцької церкви Рудого Села Сквирського повіту. 12 травня 1839 р. переведений до Покровської церкви с. Сестринівки тоді ще Махнівського (згодом Бердичівського) повіту³¹, де посів парафію тестя, Зарчинського Василя Пантелеймоновича. З 1842 р. був призначений наставником Сестринівського сільського церковно-парафіяльного училища. Як свідчать документи, це училище було засноване і утримувалося священником Захарієм Оппоковим на власні кошти. У 1860–1863 рр. Захарій Іоаннович виконував обов'язки спостерігача церковно-парафіяльних училищ усього Бердичівського повіту. Від 1867 р. до 1881 р. був делегатом семи з'їздів Києво-Подільського училищного окру-

²⁷ Грушевський. Споми́ни // Київ.— 1988.— № 9.— С. 148.

²⁸ Там само.— С. 119.

²⁹ ЦДІАК України.— Ф. 127.— Оп. 1012.— Спр.1384-а.— Арк. 651 зв.

³⁰ Там само.— Ф. 712.— Оп. 2 (1833 р.).— Спр. 426.— Арк. 4.

³¹ Там само.— Ф. 127.— Оп. 1011.— Спр. 2136.— Арк. 107 зв.

гу, на яких був незмінним головою; у 1869—1879 рр.— делегатом чотирьох загальноєпархіальних з'їздів³². 1871 р. отримав сан протоієрея³³.

У 1884 році «Киевские епархиальные ведомости» вмістили повідомлення про святкування в Сестринівці 50-ліття пастирської служби протоієрея З.Оппокова, яке автор називає видатною подією: «За что, спрашивается, духовенство так чтит о. юбиляра, протоієрея Захарія Оппокова. За то, что во время большей половины своего пятидесятилетия проходя должность благочинного всегда ласкаво, гуманно, без всякого высокомерія относился к подведомственному духовенству. Всякій, кто только из подведомственного духовенства нуждался в совете, поддержке, всегда с полною уверенностію мог обратиться к о. юбиляру, от которого и получал или благовременный совет, или поддержку. [...]»³⁴.

З.І.Оппокова було відзначено численними нагородами: 28 квітня 1884 р., з нагоди ювілею,— орденем Святого Володимира 4-го ступеня³⁵, що давало право спадкового дворянства. Скориставшись ним, у 1887 р. Захарій Іоаннович подає прохання до Київського дворянського депутатського зібрання про занесення його до родовідної книги дворян Київської губернії³⁶. Рішення Київського дворянського зібрання затверджено 11 грудня 1887 р. наказом Урядового Сенату по Департаменту Герольдії. Захарія Оппокова було визнано спадковим дворянином³⁷.

Незаперечний авторитет мав люблячий батько і дід Захарій серед своїх дітей та онуків. «Сім'ю мав велику — вижило з неї два сини і три доньки»³⁸,— повідомляє Михайло у своїх спогадах. За метричними та кліровими книгами с. Сестринівки вдалося з'ясувати, що Захарій Іоаннович та Анна Василівна мали дев'ятеро дітей. Серед тих, хто вижив молитвами батьків,— мати

³² ЦДІАК України.— Ф. 127.— Оп. 1012.— Спр. 175.— Арк. 62–63 (зі зв.).

³³ Там само.

³⁴ *Кудрицкий В.* 50-летний юбилей священника протоієрея З. Опокова // КЕВ.— 1884.— № 9.— С. 427.

³⁵ ЦДІАК України.— Ф. 127.— Оп. 1011.— Спр. 175.— Арк. 62–63 (зі зв.).

³⁶ Державний архів Київської області (далі ДА Київської обл.).— Ф. 782.— Оп. 1.— Спр. 8419.— Арк. 2–2 зв.

³⁷ Там само.— Оп. 2.— Спр. 437.— Арк. 245–246 (зі зв.).

³⁸ *Грушевський М.* Спомини // Київ.— 1988.— № 9.— С. 119.

Михайла Грушевського, Глафіра, «була середньою між дітьми (третьою з п'ятьох)»³⁹.

Захарій Іоаннович Оппоков був першим серед братів та сестер, хто поклав традицію світської освіти для своїх синів. Старший, Захарій Захарійович, у 1870 р. закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира, 1872 р. захистив роботу на ступінь кандидата і впродовж 1872–1897 рр. викладав у Київському Володимирському кадетському корпусі⁴⁰. Молодший, Іполит Захарійович, наслідуючи брата, також обрав Університет св. Володимира. Після закінчення у 1873 р. юридичного факультету працював у банківській системі, від 1885 р. до 1917 р.— керуючим Саратовським відділенням Державного банку⁴¹.

У кожній кліровій відомості Захарій Іоаннович повідомляв про успішну службову кар'єру синів. Не без гордоців писав і про доньок та їхні родини. Найстаршу Вікторію він видав за священника Василя Михайловича Дашкевича — сина відомого бердичівського протоієрея⁴². Глафіра взяла шлюб з випускником Київської духовної академії Сергієм Федоровичем Грушевським, який став відомим діячем на терені народної освіти⁴³. Наймолодша Павлина побралася також з випускником Київської духовної академії Михайлом Даниловичем Златоверховниковим, згодом законовчителем Київської першої чоловічої гімназії та настоятелем гімназійної церкви, від 1908 р.— кафедральним протоієреєм Києво-Софійського собору⁴⁴.

І народили діти Захарію Іоанновичу 24 онуків. Кожен з них прожив гідне життя, але гордістю і славою діда та всього роду Оппокових став Михайло Грушевський. Зберігся лист 1903 р. до Михайла Грушевського від Ганни Йоаникіївни Оппокової (заміжня Ольшевська; двоюрідна сестра матері). Звертаючись по допомогу на навчання дітей та відбудову господарства після пожеж, вона писала: «Вас же я знаю с малых лет, когда Вы еще

³⁹ Грушевський М. Спомини // Київ.— 1988.— № 9.— С. 120.

⁴⁰ Державний архів м. Києва.— Ф. 112.— Оп. 2.— Спр. 126.— Арк. 121–127 (зі зв.).

⁴¹ ДА Київської обл.— Ф. 782.— Оп. 1.— Спр. 8419.— Арк. 8–10 (зі зв.).

⁴² ЦДІАК України.— Ф. 127.— Оп. 1011.— Спр. 287.— Арк. 12 зв.

⁴³ Там само.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 14–24.

⁴⁴ Там само.— Ф. 127.— Оп. 1011.— Спр. 1734.— Арк. 181–182 (зі зв.).

были детем и обещали дедушке о. Захарию купить золотые очки. [...] Бабушка Ваша, тоже, всегда твердила: «то у меня будет лучший внук»⁴⁵. Михайло Грушевський вповні виправдав сподівання своїх баби й діда.

Про особливо теплі стосунки діда й онука свідчать численні згадки у спогадах, щоденниках, листах М. Грушевського. Кожний приїзд до Сестринівки був справжнім святом. Останнє побачення Михайла з дідом відбулося влітку 1895 р. 7 серпня 1895 р., запрошуючи Олександра Кониського відвідати Сестринівку, він писав: «Не віриться мені, щоб Ви приїхали, а варто, на хуторі чудесно; шкода тільки, що чоловік забагато має на голові. [...] Здоров'я моє було трохи замнялося, а тепер я здоров, і хожу «в полной формі», себто тільки в сорочці і штанях, і годі»⁴⁶.

А 26 листопада 1895 р. діда Захарія не стало⁴⁷. Почуття всіх онуків після смерті діда передає у листі до Михайла сестра Ганна Грушевська (Шамраєва): «Вчера получили мы письмо от Мамочки, в котором она сообщает о смерти Дедушки. Хотя Дедушка были уже старенькие и мы, конечно, знали, что скоро они должен умереть, но все же смерть его страшно поразила и опечалила нас. Так грустно думать, что их больше нет и что тихая мирная Сестриновка, в которой мы сбирались и где видели милые старческие лица Дедушки и Бабушки, станет чужой для нас. И какая тихая, мирная и трогательная кончина! До последнего часа служили Дедушка и только обедни не могли отслужить, так и то заплакали беденький!»⁴⁸.

Кожна річ, пов'язана із Сестринівкою, була як оберіг. Після смерті діда Михайло прагнув перенести до своєї оселі хоча б частку тепла і неповторного колориту сестринівського попівства, поєднати минуле з майбутнім. Він просив передати йому килими з дідового дому, про що свідчить лист брата в перших Володимира Васильовича Дашкевича⁴⁹.

⁴⁵ ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 871.— Арк. 203.

⁴⁶ Листування Михайла Грушевського. Т. I.— Київ-Нью-Йорк — Париж — Торонто, 1997.— С. 57.

⁴⁷ Киевские епархиальные ведомости.— 1896.— № 1.— С. 1.

⁴⁸ ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 283.— Арк. 219.

⁴⁹ Там само.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 17.— Арк. 12–13 зв.

Зі смертю Захарія Іоанновича головну роль охоронця родинного культу взяла на себе Глафіра Захаріївна Оппокова (Грушевська) — мати Михайла Грушевського. Портрет МАТЕРІ Великого Українця — окремих сюжет наших родовідних студій. Зауважимо лише важливу деталь у контексті заявленої теми. Одним із виявів родинного пієтизму Оппокових, були імена, якими Глафіра назвала своїх дітей. Сини Захарій і Федір були названі на честь дідів — Захарія Іоанновича Оппокова і Федора Васильовича Грушевського. Доньки Ганна і Марія — на честь бабусь, Анни Василівни Зарчинської (Оппокової) і Марії Кирилівни Ботвиновської (Грушевської). Найменший Василь отримав ім'я від прадідів — Василя Пантелеймоновича Зарчинського та Василя Даниловича Груші. Олександр був, напевно, названий на честь наймолодшого брата Глафіри — Олександра, який прожив усього 6 років (1856–1862). Залишається загадкою ім'я лише старшого сина Михайла...

Родова гілка Опущкевичів-Оппокових була надзвичайно плодотворною на видатних представників української науки, культури, громадсько-політичного життя. Вже згаданий видавець Іван Оппоков, вчений-гідролог зі світовим ім'ям Євген Оппоков, самобутній етнограф Володимир Менчиць, лікар і громадський діяч Олександр Черняхівський, талановитий гідробіолог, засновник школи українських альгологів Олександр Топачевський — це далеко не повний список тих, хто прославив свій рід і Україну. Проте, безперечно, зіркою першої величини серед них був Михайло Грушевський.

*Микола КУЧЕРЕНКО,
ст. науковець відділу «Історико-меморіальний
музей Михайла Грушевського»*

ЕТНОГРАФ І КРАЄЗНАВЕЦЬ МАРКО ГРУШЕВСЬКИЙ

Мабуть, багато хто на зламі 1970–1980-х рр., прогулюючись невеликими вуличками старокиївського Копиревого Кінця, звертав увагу на напівзнищений пожежею двоповерховий дерев'яний будинок на Киянівському провулку, 6. То було зруйноване родинне гніздо Марка Федоровича Грушевського — педагога і священика, етнографа і краєзнавця, єпископа УАПЦ, чотириюрідного брата Михайла Грушевського.

Він народився в день євангеліста Марка — 25 квітня (7 травня за нов. стилем) 1865 р. в селі Худоліївка (найдавнішому відомому осідку роду Грушевських) Чигиринського повіту на Київщині¹. Марків батько, дячок місцевої церкви св. Параскеви, помер, коли хлопцеві було 14 років. Закінчивши Черкаське духовне училище (1883 р.), юнак вступив до Київської духовної семінарії, яка багато в чому визначила його подальшу долю. І не лише тому, що там він здобув духовну освіту, але там він познайомився і подружився з кількома іншими семінаристами — Грушевськими, зосібно зі своїми чотириюрідними братами, і разом з ними став членом національно орієнтованої семінарської Громади, яку, за порадою Олександра Кониського, з 1888–1889 рр. систематично відвідував і незабаром очолив студент Університету св. Володимира Михайло Грушевський². «Із своєю звичною діловитістю він спонукав громадян до праці — одних до самоосвіти, рекомендуючи та даючи книжки, радячи теми для рефератів, а досвідченіших заохочуючи до літератур-

¹ ЦДІАК України.— 127.— Оп. 1012.— Спр. 3650.— Арк. 1445 зв.

² Антонович М. О. Кониський і М. Грушевський // Український історик.— 1984.— № 1–4 (81–84).— С. 50–51.

Зашкільняк Л. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // М. С. Грушевський. Щоденник (1888–1894 рр.).— К., 1997.— С. 230.

ної праці»³ — згадував пізніше безпосередній учасник громади Олександр Лотоцький. Вже тоді Маркові було добре знайоме Михайлове помешкання, бо «його дві хатки, заставлені кругом полицями з книжками, в безпечній глибині двору на розі Тарасівської та Караваївської [тепер Л.Толстого — М.К.] вулиць були частим притулком для сходин громади»⁴. Дещо пізніше, 5 вересня 1891 р. Михайло Грушевський записав у щоденнику про Марка: «Велику має охоту учитися далій, а так трудно!.. По[ма]гай єму Боже! В его таки єсть багато енергії й снаги до роботи»⁵. Шляхетні ідеали значно більше, ніж кривна спорідненість об'єднували їх упродовж усього життя.

Закінчивши в 1889 р. семінарію, Марко Грушевський повернувся на Чигиринщину, де вчителював у церковно-парафіяльних школах у Худоліївці, Чернявці (Черкаського пов.), Мордві й Головківці, певний час служив псаломником у Київській Андріївській церкві. Крім учителя та громадянина, в ньому жив ще й дослідник. Певно, не знаючи комплексів меншовартості, він не відділяв себе і своєї малої Батьківщини від загальноукраїнської історії, заглиблювався в найдрібніші деталі, про що згодом засвідчать його наукові праці. Історію Марко Грушевський шукав в усьому, зокрема у своєму родові, ставши першим дослідником родоvodu Грушевських. Пошук вів до архівів Київської духовної консисторії, де йому вдалося розшукати відомості про кілька поколінь своїх пращурів, на підставі чого, як згадують нащадки, було складено генеалогічну схему роду Грушевських (під час арешту Марка Федоровича в 1938 р. схему було вилучено енкаведистами разом з іншими рукописними працями). Ця робота особливо захоплювала його в 1890-х рр. Так, в одному з нотатників Марка Грушевського читаємо запис від 15 липня 1892 р.: «Одначе ще треба йти шукать предків. Як гарно знайти якого-небудь прапредка і читать його біографію! Іду ще!»⁶.

³ Лотоцький О. Сторінки минулого.— Частина перша.— Варшава, 1932.— С. 48.

⁴ Там само.

⁵ Грушевський М. С. Щоденник (1888—1894 рр.).— К., 1997.— С. 126.

⁶ Записник Марка Грушевського.—1891—1892 рр.— Арк. 65. // Колекція ІММГ.— МІК.— КВ-58265/2.

1897 р. став важливим рубежем у житті Марка Грушевського. 20 липня він одружився з Марією Іванівною Ілліч⁷, яка стане йому вірним другом і помічником. 3 серпня того ж року його було рукопокладено на священика до Михайлівської церкви с. Суботова. Марко Грушевський був не лише священиком, але з 1899 р. також став законовчителем у місцевому 1-класному міністерському училищі, окружним місіонером (з 1900 р.), спостерігачем за сектантськими парафіями (з 1903 р.) та благочинним місіонером (з 1904 р.)⁸.

Як бачимо, духовна кар'єра молодого священика складалась досить успішно, даючи перспективи на майбутнє. Проте Марко Грушевський, фактично, знехтував їх, обравши іншу дорогу. Уродженець козацько-гайдамацької Чигиринщини з її історичними визвольними традиціями й людина освічена, він свідомо став на жертвний шлях української інтелігенції — гнаної царським режимом, але сповненої щирої, безкорисливої любові до України, прагнення служити рідному народові, виховувати в ньому повагу до своєї історії, мови й багатовікової культурної спадщини. Він був близьким до місцевих селян і мав значний вплив на них, завдяки чому зумів організувати сільську громаду на облаштування Суботова і Михайлівської церкви, на поліпшення освіти селянських дітей. Листування Марка з Михайлом засвідчує також, що всі необхідні книжки Марко Федорович отримував за допомогою Михайла Сергійовича зі Львова — й не так для особистої бібліотеки, як для громадських потреб: «...Горем ділюсь, ой як треба книжок! Задля себе раз, а задля люду аж три рази треба».⁹

За роки праці в Чигиринському та Черкаському повітах о. Марко зібрав багато відомостей з етнографії, фольклористики та історії краю, щоб, як він признавався Михайлові Грушевському, «Розкрити правдиво очі всім об українському народові, який він справді є»¹⁰. Він детально розповідав у листах до Михайла Сергійовича про свої відкриття: «Скоро я сюди на посаду приїхав, то застав [у Михайлівській церкві — *М.К.*]

⁷ ЦДІАК України.— Ф. 127.— Оп. 1011.— Спр. 964.— Арк. 439.

⁸ ЦДІАК України.— Ф. 127.— Оп. 1011.— Спр. 964.— Арк. 438 зв.; — Оп. 787.— Спр. 113.— Арк. 3-4.

⁹ ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 291.— С. 140.

¹⁰ Там само.— С. 139.

Богородицю у намисті і вуставках, та з другої [Іллінської — М. К.] церкви піп [Іван Грабовський — М.К.] до себе переніс з церковним старостою, і через якийсь час десь заповів її з церкви і сам скоро вмер неждано.[...] Застав я і другий малюнок — створіння Богом Єви, сього я віддав цілком братові Олександрові [Сергійовичу Грушевському(?)]. Щодо дівчини, то й се річ пам'ятна деяким з селян, ще й не старим людям, але увесь іконостас той проданий у сусіднє село Новоселицю. По селі є з церкви понакуповувані іконки й старинні добре. Самому на похороні у Новоселиці довелось бачити, як у яму опустили коло покійниці у труні Параскеву святу у вінку червоно-гарячому, такому, як і зараз тут носять. Йвана Многострадального й зараз можна бачити по хатах і в церкві муровані[й Іллінській] — такий козак тілистий і чуб з чуприною на лобі, а не посеред голови. Сьогочасна чуприна скорій, ніж стародавній оселедець. У тій таки церкві є «Богородиця» щось схоже на українське або польське обране [вбрання — М. К.]

Він записував перекази місцевих селян про козацько-гайдамацьку минувшину Чигиринщини, пісні, приказки, повір'я тощо. Ці матеріали, переписані в окремі томи-зшитки, Марко Федорович пересилав найчастіше до Михайла Грушевського: «Через Анну Серг[іївну]¹¹ передаю 12 зшитків: «Добробут селян на Чигиринщині». У останньому зшитку «Позви» [...] і родовід Грушів. Я б дуже хотів, щоб [у тебе] знайшовся який час переглядіти цей зшиток перше самому»¹² (без дати). З листування також стає зрозуміло, що Марко Федорович намагався пропагувати чигиринські старожитності і в середовищі української інтелігенції Києва: «Я перед Різдом оцим подав [...] суботівський зшиток до Сергія [Єфремова]. Він навіть зацікавився і заобіцяв дати притулок у Києві, а як не схотять нігде друковати — передати таки до тебе. Сергія швидко забрали і де той пакунок обертається, не відомо»¹³. (1906).

Остання цитата лиш зайвий раз підтверджує, що з дореволюційного етнографічно-краєзнавчого доробку Марка Грушевсь-

¹¹ Йдеться про Шамраєву (ур. Грушевську) Ганну Сергіївну — сестру Михайла Грушевського.

¹² ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 291.— С. 121.

¹³ Там само.— С. 96.

кого тільки менша частина побачила світ. І не тільки тому, що, може, не все з того мало однакову наукову цінність. Головною причиною тому стали обмежені видавничі можливості, жорстокі утиски з боку російської влади і, нарешті, порівняно нетривалий період (до 1914 р.), протягом якого була хоч якась можливість для їх публікації.

До текстів він намагався додавати ілюстративний матеріал. З одного з листів довідуємось, що о. Марко «з осені заказав фотографові поздеймати деякі історичні місця: стіну, що одкопана на усадьбі Хмельницького, льох, три криниці, саму его усадьбу, городки, шпилі і т. і»¹⁴. «Оце збираю до оцих зостанків суботівської пам'яті і фотографії»¹⁵, — писав він до Львова, а потім додавав: «...надсилаю планок середини Суботова, як додаток до попереднього, де забув проставити «Завалівка», а це ж треба, бо у д. Антоновича є згадка про «Валок» і здається щось згадується у Похилевича (не знаю, де б дістати); не проставлено там і річки «Суби», що йде посередині села, а це ж теж повинно мати якусь вартість, бо школярі довідались од своїх і чужих людей старих, що й село від неї стало так зватись»¹⁶. «Фотографійки субот[івських] місць історичних я відіслав Тобі. Не здійняв по[р]трета Богданового у проскурниці, бо він хоч давній, та не дуже, і не дуже-то майстровито зроблений. Я мав на меті скомпонувати альбом задля хати з малюнками й з переказами, а тепер буду радий, коли б хоч як-небудь перекази пішли у світ — та й малюнки»¹⁷.

Перша публікація Марка Грушевського з етнографії — «Дитячі забавки та гри усякі» з'явилася 1904 р. на сторінках часопису «Киевская старина»¹⁸. Із записів селянських переказів і фотографій склалась унікальна фольклорно-історична праця «Гетьманське гніздо. Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897-9», видрукувана 1909 р. в «Записках НТШ». Грун-

¹⁴ Там само.— С. 69.

¹⁵ Там само.— С. 96.

¹⁶ Там само.— С. 108, 109.

¹⁷ Там само.— С. 126.

¹⁸ М. Г. Дьтячи забавки та gry усяки / Зібрані по Чыгырынщыни Къивской губерни // Киевская старина.— 1904. Т. LXXXVI.— Лип.—серп.— С. 51-105.

туючись на розповідях селян з його рідної Худоліївки, в тім числі й матері — Мар'яни Йосипівни Грушевської, дослідник створив оригінальну етнографічну працю «З життя селян на Чигиринщині» (1914), присвячену народним звичаям та уявленням, пов'язаним з будівництвом житла.

Та, безперечно, головною з опублікованих праць Марка Федоровича стала його двотомна «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу», що після редакційної обробки на той час ще зовсім молодого мовознавця, етнографа, і громадського діяча Зенона Кузелі вийшла в 1906—1907 рр. у Львові в серії «Матеріали до українсько-руської етнології» Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка. На появу першого тому книги відгукнувся 1907 р. в «Літературно-Науковому Вістнику» Іван Франко: «Матеріал збирано на досить тісній території містечка Суботова і сусідніх слобід, та про те комплекс його завдяки уважливості збирача і його широкій прихильності до життя народнього вийшов такий багатий, що ні в яким письменстві нема подібної книги з таким різnorodним матеріалом[...] Таку збірку зумів наш збирач згромадити тільки завдяки своїм близьким і сердечним зносинам з селянами, при чім йому вдалося притягти цілий гурт до обсервованя і записуваня всього того, що торкаеть ся дітей, по чім на гуртових сходах усі такі записки ще раз прочитувано, провірювано і доповнювано і аж тоді заношено в книгу»¹⁹.

Читаючи його етнографічні праці, починаєш вже наочно усвідомлювати, що сам виходець з Чигиринщини, Марко Федорович виріс у самому нурті народної стихії, де живі були ще з язичницьких часів містичні уявлення, прикмети, повір'я, звичаї та фольклор. Ці відголоски прадавнього життя дивовижно поєднувалися з християнською вірою, створюючи неповторне, самобутнє тло української народної культури, невід'ємною частиною якої був і він сам. Тож не дивно, що, за влучною оцінкою Зенона Кузелі, зібрані відомості «виглядають як би вихоплені з уст народу»²⁰. Відомо, що за задумом автора і видавців,

¹⁹ Літературно-науковий вістник.— 1907.— Т. XXXVIII.— Кн. 5.— С. 370—371.

²⁰ *Грушевський Марко*. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу.— К., 2001.— С. 9.

мало вийти «три або чотири оттакі томи»²¹ «Дитини...», але якісь обставини, а потім і політичні потрясіння не дали можливості видрукувати її в повному обсягу. Унікальність цієї праці не лише в тому, що її автор ще встиг застати і зафіксувати на прикладі Південної Київщини багатовікові традиції народної педагогіки і навіть не в тому, що подібних праць Україна більше не знає, а ще, на превеликий жаль, і в тому, що повторити таке дослідження вже неможливо, бо внаслідок нечуваних лихоліть, яких зазнав український народ у ХХ ст.— війн, голодоморів, масових репресій на тлі потужної ідеологічної обробки — той народний досвід було знищено, розтопано, забуто. Тому в наш час ті кілька примірників «Дитини», які дивом уціліли, мають неоціненне значення.

До нашого часу дійшли рештки Маркової збірки листівок, зокрема з текстами народних пісень (ілюстрації А. Ждахи), й видами місцевостей, головно Суботова з околицями. Його дружина Марія більше захоплювалась ужитковим мистецтвом. Окремо хочеться звернути увагу на зібрану нею з-поміж місцевих селян неповторну колекцію народних ляльок.

Незвичний священник, який і до того насторожував владу, в умовах революції 1905 р. вже не стримував свого обурення деспотичними порядками Російської імперії, чим ставав для неї вже просто небезпечним. Через доноси місцевих священників, які зараховували о. Марка «к числу главных деятелей преступной сельской организации в Чигиринском уезде»²², він уже був під пильною увагою Київського губернського жандармського управління за звинуваченнями у підбурюванні селян проти царської влади та пропаганді українофільських ідей. Там вважали, що «пользуясь своим положением, лица эти несомненно должны иметь влияние на паству и вербовать среди нее своих единомышленников, почему такие пастыри представляют собою, конечно, немалую опасность для русской государственности»²³. Посилено збиралось «досье», а в оселі, починаючи з

²¹ Літературно-науковий вістник.— С. 371.

²² ЦДІАК України.— Ф. 127.— Оп. 787.— Спр. 131.— Арк. 6 зв.

²³ За виданням: Левчук В. Суботівські спадки. // Наука і культура. Україна. Щорічник АН УРСР. Вип. 24.— С. 357–358.

1907 р., проводились обшуки, в результаті яких, проте, «у него нічого преступного обнаружено не было»²⁴.

Справа тягнулася кілька років і дістала вирішення після того, як за неї взявся київський губернатор граф Ігнат'єв, запропонувавши Київській духовній консисторії, розібратись у «вредной, в политическом отношении деятельности священника с. Субботова Чигиринского уезда о. Марка Грушевского»²⁵. Справа закінчилася наприкінці 1910 р. переведенням Марка Федоровича до містечка Таганчі Канівського повіту²⁶.

Але й там він продовжував вивчати і збирати старожитності, бо, як повідомляв у 1911 р. Михайлові, «на околиці Таганчі та й тут у їй самій знайти можна багато речей музейних як давніх, так і сучасних. Не маючи якого повідомлення куди краще з цим обертати [звертатись — М. К.] — чи до Львова чи до Києва, я дещо задержую у себе, а дещо не знаходю способу, як добути [...]. Є цікаві речі у графів тутешніх і по церквах сусідських»²⁷. Думається, що згадані твори мистецтва йшли не лише до особистих колекцій, а й до музеїв. Мабуть, деякі з них і досі експонуються в Києві та Львові.

Події 1917 р. різко змінили життя Марка Грушевського. Незабаром після Лютневої революції він організував на сільському сході Таганську Українську Громаду, яка мала здійснювати культурно-просвітницьку і суспільну програму. Але в Таганчі він уже не міг залишатись, оскільки головні події Української революції розгорталися в Києві, там він міг присвятити себе справі, яка цілком захопила його — відродження Української православної церкви.

З літа 1918 р. Марко Федорович мешкав з родиною в митрополичих покоях коло Софійського собору, він був у складі першого українського кліру Софії (разом з протоієреєм В. Липківським, священником Тарнавським і дияконами Дурдуківським і Недзельським), де 12 липня 1919 р. новий склад провів перше богослужіння (з 23 липня 1919 р. воно вестиметься

²⁴ ЦДІАК України.— Ф. 127.— Оп. 787.— Спр. 131.— Арк. 6–8.

²⁵ Там само.— Арк. 23–25.

²⁶ Там само. — Арк. 67.

²⁷ ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 291.— С. 113.

українською мовою)²⁸. Невдовзі після проголошення 14 жовтня 1921 р. Української Автокефальної Православної Церкви о. Марко став її єпископом. Але то вже зовсім інша, трагічна сторінка в його діяльності, яка закінчилася вимушеним зреченням сану під час розгрому УАПЦ в 1930 р.

На той час Марко Грушевський уже мешкав з родиною в частині придбаного (бл. 1919 р.) двоповерхового будинку на Киянівському провулку, 6. У пам'яті нащадків він назавжди залишився працюючим за своєю конторкою над невідомими нам записами. То могло бути продовження викладу давніх досліджень з етнографії та краєзнавства його малої батьківщини Чигиринщини чи власні літературні спроби (записники Марка Федоровича з молодих років дають підстави так припускати), згадувана пізніше нащадками робота з генеалогії роду Грушевських чи спогади про пережите, щоденники або переклади на рідну мову... На жаль, про це можна лише гадати, оскільки майже все те зникло назавжди після обшуку й конфіскації. Невеличким щасливим винятком стала підшивка газети «Рада» за 1906 р. з дореволюційною поштовою наклейкою: «Чигирин Киевск. г. с. Субботово священнику Марку Грушевському». Вона зберігається в фондах Музею історії Києва²⁹, куди була передана з Державного архіву Київської області, а туди, мабуть,— з органів держбезпеки.

11 червня 1938 р. Марка Федоровича було заарештовано й ув'язнено до Лук'янівської тюрми, а 2 вересня 1938 р.³⁰— розстріляно. Немає жодних відомостей про місце його поховання. Найімовірніше, воно десь під алеями на Лук'янівському цвинтарі або ж поміж сосон биківнянського лісу...

Трагедія Марка Грушевського в тому, що йому, вільнолюбній особистості з величезним духовним і творчим потенціалом, волею долі випало жити в підневільній країні. Міг би зробити незрівнянно більше, та «не тут і не в сі часи»³¹, як сам слушно визнавав.

²⁸ Мартирологія українських церков. У чотирьох томах. Том I. Українська православна церква.— Торонто, Балтимор, 1987.— С. 104.

²⁹ Рада.— 1906 р. МІК.— КВ 11004-11004/92.

³⁰ Архів СБУ.— Спр. 148135.— Арк. 33. Автор вдячний завідуючій відділом «Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського» С. Паньковій за наданий матеріал.

³¹ ЦДІАК України.— Ф. 1235.— Оп. 1.— Спр. 291.— С. 94.

III. З ФОНДІВ МУЗЕЮ

*Ольга ДРУГ,
зав. відділом «Київ у другій половині
XVII ст. — лютий 1917 р.»*

МАТЕРІАЛИ РОДИНИ БЕЛЯНКІНИХ ІЗ ФОНДІВ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ М. КИЄВА

Матеріали родини академіка Ф.П.Белянкіна надійшли за рішенням Радянського райвиконкому із райфінвідділу до Управління культури, а потім відповідно, до Музею історії Києва за актом від 30 червня 1987 р. Загалом — 107 одиниць. Пізніше, того ж року від Шевченківського РВВС Музей отримав срібний оклад ікони з колекції Белянкіна.

Федір Павлович Белянкін (1892–1972) — академік Академії наук УРСР, заслужений діяч науки і техніки Української РСР, доктор технічних наук, професор, педагог, громадський діяч, широко відомий науковому загалові в галузі механіки матеріалів, міцності елементів конструкцій і машин. Автор понад 90 наукових праць. Його дружина — Ольга Володимирівна Фіалковська, старший науковий співробітник Інституту фізики Академії наук України — померла 1987 р., дітей подружжя не мало і значна колекція творів мистецтва та бібліотека розійшлися по музеях міста, та приватних зібраннях.

Значно пізніше надійшли до Музею сімейні альбоми з фотографіями та поштовими листівками із закордонними адресами, вилучені з Музею органами КДБ, а потім повернені розпорошеними, вийнятими з альбомів. На жаль, іконографічний матеріал сім'ї Белянкіних повністю ще не досліджений. До фонду родини можна віднести 20 фотографій — тільки ті що були підписаними, всі інші пішли як невідомі.

Така коротка історія отримання Музеєм фонду академіка Белянкіна.

Родинний фонд Ф. П. Белянкіна налічує 132 одиниці різних груп зберігання. Це книги, меблі, побутові речі, зразки художнього скла, порцеляна тощо. Однією із численних груп (23 одиниці) є документальна — особисті документи Ф. П. Белянкіна та членів його родини. На підставі фондкових документів та матеріалів київських архівів можна скласти більш повну картину життя київської родини Белянкіних упродовж ста років.

Белянкіни походили з ніжинських греків. Засновник роду — ніжинський купець Григорій Агафонович Белянкін (1800—1871), його дружина — Варвара Опанасівна (1799—1877). Їхні сини народилися в Ніжині — Ілля (1835—?), Іван (1839—?), Павло (1841— після 1919). Григорій Агафонович та Варвара Опанасівна поховані в Ніжині на кладовищі грецької громади¹.

З другої половини 60-х рр. ХІХ ст. почав вести торгівлю в Києві старший з братів Белянкіних — Ілля, спочатку як тимчасовий київський 2-ї гільдії купець. Від 1880 р. зарахований місцевим київським купцем². Інших даних про Іллю Григоровича Белянкіна немає.

Якщо про старшого з братів Белянкіних є документи у фондах Музею, то про середнього — Івана Григоровича — жодного документа, але є іконографічний матеріал його родини: дві фотографії самого Івана Григоровича, виконані у київських фотоательє, — його дружини й сина. І. Г. Белянкін став київським 2-ї гільдії купцем з 1873 р., а до того кілька років вів торгівлю як тимчасовий купець. Його родина була невеликою: дружина Єлизавета Олександрівна (?—1896) та син Іван³, мешкала вона у Києві на вулиці Ірининській, 4 у власному будинку. Син Іван народився 4 січня 1876 р., охрестили його в Георгіївській церкві влітку того ж року. Середню освіту він здобув у київській 2-й гімназії, після закінчення якої вступив до Київського університету св. Володимира, а у 1898 р. закінчив фізико-математичний факультет з дипломом першого ступеня і був залишений при університеті для підготовки до профе-

¹ Фонди Музею історії Києва (далі — МІК). ДК-6282, ДК-6283, ДК-6303.

² Держархів м. Києва. (Далі — ДАК).— Ф.163.— Оп. 7.— Спр. 808.

³ ДАК.— Ф. 163.— Оп. 7.— Спр. 170.

сорського звання по кафедрі чистої математики терміном на два роки⁴.

1901 р. І. Белянкіна призначено на посаду штатного викладача Київського політехнічного інституту. Він брав участь у роботі XI з'їзду російських природознавців та лікарів, що проходив у Петербурзі (грудень 1901 р.). 1904 р. Івана Івановича Белянкіна було відряджено за кордон на всі літні канікули, а з вересня він розпочав читати лекції в університеті св. Володимира у званні приват-доцента з предмета чиста математика, не полишаючи викладацької роботи в КПІ. Молодий вчений, викладач, він брав активну участь у громадському житті міста, працюючи у міській управі Києва. У цей період мешкав окремо від батька, наймав квартиру на Золотоворітській, 6.

1907 р. І. Белянкіна знову направлено за кордон у наукове відрядження майже на півроку (25.03.—1.09.1907 р.). З формулярного списку І.І.Белянкіна, який зберігається у фонді КПІ Держархіву м. Києва дізнаємося, що Міністерство народної освіти дозволило йому закордонне відрядження з науковою метою терміном на два роки із «содержанием из специальных средств университета» з 10 січня 1908 р.⁵. І. Белянкін брав участь у роботі міжнародного конгресу математиків у Римі навесні 1908 р. Восени того ж року його призначають ад'юнкт-професором з механіки Харківського технологічного інституту.

Подальша доля вченого-математика склалася трагічно. У Харкові Івану Івановичу за умовою перевodu, як людині без сім'ї, запропонували казенну квартиру при інституті. Одразу після переїзду І.Белянкіна включили у господарську комісію інституту. З усім запалом молодості та працьовитості він розпочав викладацьку та громадську діяльність. Відкрито і прямо говорив про незадовільну роботу господарської комісії, невиправдану витрату коштів на ремонт і обладнання інституту. Комісію очолював наглядач будинків і помічник інспектора інституту Євлампій Андрійович Мороз, який мав великий вплив на директора Харківського технологічного інституту. Одразу ж загострилися стосунки з директором і наглядачем, розпочалися комісії, які ініціювала дирекція з метою дискредитації Белян-

⁴ ДАК.— Ф. 18.— Оп. 2.— Спр. 15.— Арк. 1зв.

⁵ Там само.— Арк. 3зв.

кіна як викладача. Перевірка Міністерства освіти довела зворотне — І. Белянкін є відмінним лектором і вченим. Ще біль-ше ситуація загострилося, коли Белянкін відкрито назвав Є. А. Мороза людиною «охранки», яка стежить за студентами та викладачами. У наукових колах інституту Є. Мороза знали як людину злісну і злопам'ятну, але хитру і розумну. Він спочатку працював в інституті фельдшером, а потім став поєднувати посади наглядача будинку і помічника інспектора, повністю підкоривши своєму впливові директора інституту професора Мухачова. За час служби в інституті Мороз придбав значні маєтності: будинок у Харкові, землю у Старобільському повіті, приблизно 12 тис.десятин, на кілька тисяч рублів цінних паперів⁶. Про його зв'язки з охоронним відділенням знали, але не говорили відкрито і намагалися не псувати з ним стосунки.

Стан здоров'я професора І. Белянкіна різко погіршився з осені 1912 р. І його друзі запідозрили отруєння. 3 грудня цього року до Белянкіна було запрошено медсестру для догляду, а 2 лютого 1913 р. Іван Іванович Белянкін помер у віці 37 років. Медична експертиза встановила, що причиною смерті могло бути отруєння. Ще з січня 1913 р. за заявою друзів професора було порушено кримінальну справу, а в березні 1913 р. заарештували Є. Мороза. У ЦДІАУ (м.Київ) зберігається грубезний том слідчої справи Харківської прокуратури, датований 1913—1917 рр., так і закритої без доведення факту отруєння⁷.

За духівницею професора І.Белянкіна 3 тис. руб. було перераховано київській 2-й гімназії для заснування 2-х щорічних стипендій імені його батька — почесного громадянина Івана Григоровича Белянкіна. Решту свого капіталу він заповів фізико-математичному факультету Київського університету св. Володимира — для щорічних стипендій студентам — теж імені свого батька. Бібліотека вченого-математика за духівницею перейшла в математичний кабінет при Харківському технологічному інституті, а все інше рухоме майно — Харківському будинковій працелюбства⁸. Так драматично і безпотомно завершилася ця гілка родини Белянкіних.

⁶ ЦДІАУ м. Київ.— Ф. 1071.— Оп. 2.— Спр. 13.

⁷ Там само.

⁸ ДАК.— Ф. 143.— Оп. 2.— Спр.128.

Найбільше матеріалів з фонду родини Белянкіних належить сім'ї Павла Григоровича, батька академіка Федора Павловича Белянкіна. У фонді є свідоцтво про народження Павла Григоровича в Ніжині, датоване 1841 р., метрична довідка про шлюб 28 квітня 1871 р. з дочкою надвірного радника Ганною Іванівною Пласкотій у київській церкві Спаса на Видубичах. Свідками були: батько нареченої — дворянин Іван Іванович Пласкотій, а також відомі у Києві особи — Степан Іванович Лашкевич (проживав на вул. Виноградній, нині П. Орлика, батько майбутнього редактора часопису «Киевская старина» — Олександр) та Іван Дмитрович Красовський, землевласник, генерал (проживав на Виноградному провулку, 2). Вінчав молодих теж відомий у Києві священник о. Климентій Фоменко. Павлові Белянкіну на той час було 29 років, а нареченій — 23⁹.

Павло Григорович Белянкін разом із дружиною спочатку був приписаний до сім'ї і купецького капіталу свого старшого брата Іллі, а з 1881 р. вже самостійно виплачував купецький 2-ї гільдії капітал¹⁰. Він мав власний магазин на Хрещатику, 29, поряд з магазином Л. Ідзиковського. Торгував фотоапаратами, порцеляновими виробами, мануфактурою. Павло Григорович сам захоплювався фотографуванням, у Музеї є його знімки Михайлівського монастиря, виду на Старе місто¹¹. Є також знімок магазину П. Белянкіна на Хрещатику і фото Григорія Павловича Белянкіна — гімназиста, можливо, теж роботи Павла Григоровича. Його син, Григорій Белянкін, народився 20 січня 1873 р., був охрещений у Георгіївській церкві, закінчив київську 2-гу гімназію, набув професії корабельного інженера за кордоном. У 1899 р. одружився з Людмилою Гаврилівною Носенко, рідна сестра якої — Катерина Косенко — стала дружиною композитора Ігоря Стравинського. Сестрам Носенко в Києві належала наріжна садиба по Лютеранській, 28/2¹². Коли Григорій Павлович вийшов у відставку, то він оселився разом зі своєю сім'єю в містечку Устилуг Волинської губернії, родовому маєтку Стравинських. У 1913 р. він був почесним

⁹ МІК. ДК-6281. ДК-6282.

¹⁰ ДАК.— Ф. 163.— Оп. 7.— Спр. 808.

¹¹ МІК.— Фо-872, Фо-874.

¹² ДАК.— Ф. 143.— Оп. 2.— Спр. 1644.

мировим суддею Володимиро-Волинського повіту і управителем маєтку в Устилузі¹³. Діти Белянкіних — Ірина і Гаврило (подомашньому Ганя), виховувалися разом з дітьми Стравинських — Людмилою, Святославом і Федором.

З початком Першої світової війни сім'я Г. П. Белянкіна евакуювалася в Полтавську губернію, оскільки Волинська стала прифронтовою. За сімейними переказами, у роки революції й громадянської війни родина перебралася до Одеси, а потім виїхала до Константинополя. З часом паспорти Російської імперії стали недійсними і Белянкіни разом з іншими емігрантами з Росії були інтерновані на острів, звідки не мали змоги нікуди виїхати. Їхню родину врятувала допомога Ігоря Стравинського, який вивіз їх до Парижа, де сім'ї Белянкіних і Стравинських жили поряд. За спогадами Федора Ігоровича Стравинського, Ірина Белянкіна була дуже вродливою дівчиною і знаменитий балетмейстер С. П. Дягілев запросив її виконувати мелодекламацію у балетній постановці «Ода» (за мотивами поеми Г. Державіна «Ода»). Образ, створений Іриною Белянкіною, надихнув П. Пікассо, який малював її у цьому спектаклі. Григорій Белянкін з допомогою І. Стравинського відкрив на Атлантичному узбережжі Франції ресторан, який користувався успіхом. Великий шторм зніс усю будівлю ресторану і на цьому бізнес Белянкіних у Франції закінчився. З часом Белянкіни перебралися до Марокко й оселилися в Марокеші. Там їх знайшла вже після Другої світової війни племінниця І. Стравинського — Ксенія Юріївна Стравинська, яка проживала в Ленінграді. За розповіддю Ігоря Івановича Блажкова, диригента Київського симфонічного оркестру, вона листувалася з усією ріднею Стравинських, розкиданою по світах. Зберігала листи, фото, документи всієї великої родини Стравинських. Зараз цією справою займається її дочка, яка проживає у Санкт-Петербурзі. У неї серед інших фотографій є і знімок будинку Ірини Белянкіної у Марокеші, а також самої Ірини в екзотичному східному вбранні на фоні пальм біля басейну в своїй садибі. Брат її проживав тут же, оскільки потребував постійного медичного нагляду (хворів на епілепсію).

¹³ Памятная книжка Волынской губернии на 1913 г.— Житомир, 1912.— С. 458.

На жаль, більше відомостей про сім'ю Григорія Павловича Белянкіна поки що не маємо.

Павло Григорович Белянкін мав ще позашлюбного сина, який народився 24 грудня 1891 р. (6 січня 1892 р.), за метричним свідоцтвом, виписаним у Ніжині, його було названо Федором. Мати його, жителька міста Пільтен Курляндської губернії — Юлія Федорівна Голубовська, лютеранка. Хрещеним батьком став Павло Григорович Белянкін¹⁴. Ю.Ф.Голубовська (1866—1903) була на 24 роки молодша від П.Г.Белянкіна, померла раптово на 37-му році життя. Вона проживала в Святошині (Київ) по вул.Северній,114 — орендувала будинок, що належав Управлінню державним майном. За духівницею все заповідала синові Федору, душоприказником і опікуном над сином призначила його хрещеного батька — Павла Григоровича Белянкіна¹⁵. Рішенням Окружного суду на прохання купця Павла Белянкіна і за згодою його законної дружини — Ганни Іванівни Белянкіної та рідного сина Григорія Павловича Белянкіна, а також Федора Павловича Голубовського, його позашлюбний син і хрещеник — Ф. П. Голубовський був усиновлений і отримав прізвище Белянкін. Рішення було прийнято 10 листопада 1906 р., Федору на той час йшов п'ятнадцятий рік¹⁶.

Федір Павлович Белянкін у 1909 р. закінчив Київське реальне училище, після чого вступив до Київського політехнічного інституту на факультет інженерів шляхів сполучення. З початком Першої світової війни він перервав навчання в інституті і до 1922 р. працював за наймом, домашнім учителем. У 1924 р. Ф.Белянкін закінчив КПП за фахом «Мостобудування»¹⁷. Дипломний проект «Допоміжні споруди для зведення моста ім. Євгенії Бош у Києві» виконувався під безпосереднім керівництвом професора Є. О. Патона, який тепло ставився до свого здібного учня. У КПП під час навчання Ф. П. Белянкіна викладали талановиті професори С. П. Тимошенко, В. П. Єрмаков, Л. В. Писаржевський та інші, які мали вплив на форму-

¹⁴ МІК. ДК —6280.

¹⁵ МІК. ДК-6300.

¹⁶ МІК. ДК-6278.

¹⁷ МІК. ДК-6294.

вання Ф. Белянкіна як інженера та вченого, безпосередніми його вчителями були Є.О.Патон та К.К.Симінський. Схильність до наукової роботи виявилася ще в студентські роки. Перші дві його статті були опубліковані у 1913 р. в часописі КПІ «Листок інженерного кружка».

Здобувши вищу освіту, Ф. Белянкін з 1922 р. пов'язує свою долю з Інститутом технічної механіки Української Академії наук (УАН), нині — Інститут механіки НАНУ ім. С.П.Тимошенка. З 1922 р. і до кінця своїх днів — 50 років життя — Ф. Белянкін безперервно працював у цьому інституті¹⁸.

Йому належить понад 90 наукових праць та близько 40 праць під його редагуванням. У 1935 р. за виконані роботи Ф. Белянкіну присуджено (без захисту дисертації) науковий ступінь кандидата технічних наук, а в 1936 р. рішенням Президії АН УРСР після захисту дисертації на тему «Міцність дерев'яних балок при згині» йому присуджено науковий ступінь доктора технічних наук¹⁹. 1939 р. Ф. Белянкіна обрано членом-кореспондентом Академії наук УРСР, а в 1948 р.— дійсним членом.

Наукова діяльність Ф. Белянкіна завжди поєднувалася з педагогічною. Почалася вона ще з 1923 р. в КПІ, де він читав лекції курсів опору металів та статички споруд. Потім він завідує механічною лабораторією КПІ, а з 1944 по 1953 рр.— керує кафедрою опору металів. У 1953 р. його запрошують очолити кафедру опору металів Київського інженерно-будівельного інституту, де він працює протягом останніх двадцяти років свого життя. 1953 р. Ф. Белянкіна затверджують у вченому званні професора²⁰.

Федір Павлович Белянкін був людиною високої культури, вільно володів німецькою мовою, знав англійську, французьку і польську мови, глибоко цікавився питаннями літератури, історії, мистецтва, цінував живопис. У його приватній колекції були картини М. Врубеля, К. Маковського, В. Котарбінського, І. Левітана, І. Шишкіна, В. Васнецова, А. Куїнджі, І. Іжакеви-

¹⁸ Див. Л. А. Пашун, В. П. Яценко. Федір Павлович Белянкін (1892–1972). // Видатні українські вчені та інженери-будівельники. Серія історичних нарисів. Третій випуск.— К., 2001. — С. 36–44.

¹⁹ МІК. ДК-6272. ДК-6273.

²⁰ МІК. ДК-6271.

ча, М. Нестерова та інших відомих художників. Кімнати його квартири на вул. М. Коцюбинського нагадували невеликий музей картини і книги. Бібліотека налічувала понад 12 тисяч томів. Книги займали весь вільний простір у квартирі і кілька приміщень на дачі у Кончі-Заспі.

За свідченнями колег, Федір Павлович був стриманою, вихованою людиною, ніколи не дозволяв собі різких або образливих висловів відносно когось, але це зовсім не означало, що він не відстоював своїх переконань, особливо в питаннях, які стосувались наукової діяльності. Серед його друзів були такі особистості як професор М. Жудін, академік М. Корноухов, скульптор М. Лисенко, художник О. Єржиковський, архітектори В. Заболотний і А. Добровольський.

Ф. Белянкін помер 21 травня 1972 р. на 81-му році життя. Похований на Байковому кладовищі на головній алеї старої частини, неподалік від входу. Поховання прикрашає пам'ятна композиція, виготовлена за проектом відомого архітектора А. Ф. Ігнащенко.

Фонд академіка Ф. П. Белянкіна, що знаходиться в Музеї історії Києва, цікавий насамперед тим, що в ньому поєднані матеріали, які не спеціально збиралися, а органічно склалися в результаті життя кількох поколінь культурної сім'ї і збереглися до наших днів. Фонд містить у собі не лише документи, фотографії, а й твори мистецтва, меморіальні, предмети побуту, меблі та тому подібне. Такі зібрання мають художню, загальнокультурну і меморіальну цінність.

З живописної колекції Ф.П.Белянкіна в Музеї знаходяться роботи таких художників С. Платонова, Г. Дяченка, В. Мона, К. Трутовського²¹; чудові зразки традиційного іконопису першої половини ХІХ ст.: «Святий Микола Чудотворець» (дошка, темпера, левкас, позолота); «Богоматір з немовлям» (дошка, темпера, левкас, позолота)²².

Деякі експонати з колекції Белянкіна представлені в експозиції Музею. Так, у залі «Київ першої половини ХІХ ст.» своє місце знайшли тарілки з класичним малюнком; інтер'єр жіночої майстерні кінця ХІХ ст. прикрашає вишукана скляна

²¹ МІК. Ж-310, ГР-662, ГР-660, ГР-661.

²² МІК. Ж-312. Ж-311.

ваза західноєвропейського виробництва; камінний годинник ХІХ ст. професора Ф. П. Белянкіна знаходиться у вітрині, що висвітлює історію КПІ. Серед інших меморіальних речей вченого можна назвати письмове приладдя і підсвічники, виготовлені з металу; крісло і стільці з кабінету Федора Павловича, настінний барометр тощо.

Найбільша група зберігання з фонду академіка — це книги (35 одиниць). Серед них — дореволюційного видання курси лекцій відомих професорів Київського політехнічного інституту: А. Кобелев. *Общая гражданская архитектура. Курс лекций в КПИ.* — К., 1917, *Анализ бесконечно-малых величин, читанный В. Ермаковым в КПИ.* — К., 1907, а також три монографії Ф. П. Белянкіна, видані у Києві в 1930–40-х рр. Привертає увагу яскраво оформлена книга «А.С. Пушкин. Руслан и Людмила». Издательство Мамонтова. Москва, 1899, та чудова поліграфія книг, виданих друкарнею С. В. Кульженка.

Досліджуючи родинний фонд Белянкіних, ми заново перечитуємо сторінки історії нашого міста, уявляємо життя його мешканців на матеріалах однієї родини і шануємо пам'ять цих видатних постатей.

*Вікторія ВЕЛИЧКО,
зав. сектором відділу
«Київ XVII – поч. XX ст.»*

**«...Я ПОМНЮ НАШИ ЛИПКИ»
(З листів курсистки О. Дзегановської
до гімназиста О. Романова)**

Ольга Андріївна Дзегановська (1883–1966) — відомий у Києві в довоєнні та повоєнні часи лікар-педіатр, випускниця першого і єдиного дореволюційного випуску Київського жіночого медичного інституту (1908–1913), працювала разом з М. Д. Стражеско на станції швидкої допомоги, користувалась великою шаную серед численних пацієнтів та колег, завдяки своїм винятковим професійним та людським якостям. Цікавою є історія родини Дзегановських та самої Ольги Андріївни, а також її чоловіка — знаного київського художника О. Є. Романова¹, які стали експонентами виставки «Сторінками сімейних альбомів», що відбулась у музеї влітку 2002 р.

Тоді до фондів музею надійшла частина сімейного архіву, подарованого внучатою племінницею О. А. Дзегановської — Аллою Валентинівною Дзегановською-Лобастовою, що дало змогу не лише гідно репрезентувати родину в експозиції, але й стало цінним джерелом інформації для дослідників. Наявні матеріали складаються з документів та фотографій (особливий інтерес являють ті, що стосуються гімназійних років та періоду навчання у Київському жіночому медичному інституті). Але се-

¹ О. Є. Романов (1885–1919) — художник-живописець, в 1904–1909 рр. навчався на історико-філологічному та природничому факультетах Київського університету св.Володимира, але не закінчив курс. З 1909 по 1914 рр. навчався в Московському училищі живопису, скульптури та архітектури. Після повернення до Києва викладав на підготовчих курсах Київського художнього училища, створив приватну дитячу художню школу. Разом з художниками Козиком, Поповим, Галімським заснував товариство українських імпресіоністів, яке і очолив. Помер в 1919 р. від тифу. Цікаво те, що три подруги, випускниці Київського медичного інституту — О. А. Дзегановська, Н. М. Попова (сестра художника), С. М. Жирнова вийшли заміж за художників: Попова — за Козика, Жирнова — за Попова. Таким чином утворився своєрідний союз медиків та художників.

ред масиву офіційних документів (свідоцтва, довідки, виписки) є кілька документів приватного характеру, зокрема, шість листів О. А. Дзегановської з Петербурга, де вона навчалась на Вищих жіночих курсах, до свого друга та майбутнього чоловіка — О. Є. Романова, який в той час закінчував київську 4-у гімназію. Всі вони (крім одного листа від 24 лютого 1904 р.) відносяться до жовтня—листопада 1904 р. і є цікавим документом своєї епохи. Дослідникам відомо, що саме матеріали особистого життя, якими є листи, щоденники, децю меншою мірою — спогади, дозволяють реконструювати перебіг подій, ставлення героя або героїні до різних культурних, соціальних, політичних явищ безпосередньо в той момент, коли вони переживались. Іншою важливою стороною подібних матеріалів є соціокультурне, побутове тло, яке вимальовується при їх написанні, часто несвідомо від автора, що становить неабиякий інтерес і для музейників, і для дослідників.

О. А. Дзегановська (далі — О. Д.) походила з давнього шляхетського роду українсько-польського походження. Це була родина військових, людей мистецтва та науки. Голова роду, її дід — Петро Опанасович Дзегановський (1830—1903), був учасником Кримської війни. Разом с дружиною Ольгою Василівною вони виростили та виховали десятеро дітей, всім дали освіту. Брати Сергій та Костянтин стали військовими, закінчили Київський Володимирський кадетський корпус (Сергій Петрович був неодружений, служив на початку ХХ ст. у Петербурзі, його ім'я неодноразово згадується в листах, так само згадується в листах Ольга Іасоновна Дзегановська — дружина дядька Олександра Петровича, яка також мешкала в Петербурзі, була випускницею Смольного інституту, володіла кількома прибутковими будинками в столиці). Батько О. Д. — Андрій Петрович брав участь в російсько-турецькій війні 1877—1878 рр., помер у 1893 р., коли їй було десять років. Сестра Ганна стала вчителькою, вийшла заміж за Олександра Сергійовича Грузинського (1881—1954), відомого українського філолога та палеографа. Родинно пов'язана з Дзегановськими київська сім'я Філімонових. Племінник П.О.-Дзегановського — Микола Миколайович Філімонов (1884—1943) закінчив Київський університет св. Володимира, навчався в консерваторії, співав у Київському оперному театрі, філармонії.

Перед війною викладав у Київській консерваторії. Після смерті батька та діда всі права щодо розпорядження майном та грішми перейшли до його незаміжньої дочки Лідії Петрівни, яка і сплачувала за навчання Ольги на курсах.

Дзегановські володіли в Києві кількома будинками, в тому числі і будинком по вул. Лютеранській 13, де вони і мешкали. Флігельні будинки, що примикали до нього, здавались у найм. Окрім того, Петро Опанасович вважав за потрібне допомагати учнівській молоді. Тому тут мешкали, годувались численні співучні його дітей, серед яких були Євгенія та Олександр Романови². Хрещеною матір'ю Олександра була Лідія Петрівна Дзегановська. Всі діти — і Дзегановські, і Романови зростали разом і були добре обізнані в сімейних справах один одного. Ще з тих дитячих, а потім і юнацьких років зародилось кохання між молодими людьми, яке вони пронесли через усе життя, незважаючи на всі перестороги та заборони (родина Дзегановських несхвально ставилась до цього шлюбу, вважаючи його мезальянсом). Побратися Ольга та Олександр змогли лише в 1914 р., коли отримали освіту та матеріальну незалежність. Але цьому передувало закінчення Ольгою Фундуклеївської гімназії (1902 р.), отримання атестату на звання домашньої наставниці в тій же гімназії та вступ на курси. Одним з мотивів вступу було прагнення мати певну освіту, професію, яка б стала запорукою самостійного життя, дозволила б самій вирішувати свою долю в подальшому, крім того, в освіті вона вбачала шлях до рівноправ'я між чоловіком та жінкою — і інтелектуального, і матеріального, що цілком відповідало духу того часу. Роз'яснення, які з цього приводу дає О.Д., виглядають навіть дещо літературно (недарма в листуванні вона згадує модні в той час серед курсисток романи А. Вербицької, в яких знаходить паралелі зі своїм життям). У листі від 4 листопада вона пише:

² Їхній батько — Євдоким Романович Романов — відомий білоруський вчений-етнограф та археолог, дійсний член Імператорських Російського Географічного товариства, Товариства шанувальників природознавства, антропології та етнографії, Московського археологічного товариства. На той час (поч. 1900-х рр.) з дружиною та молодшими дітьми мешкав у Гомелі, а старші закінчували в Києві гімназії.

«Ты спрашиваешь, какая цель была у меня при поступлении на курсы... я хотела развиться, обогатить свою голову знаниями, а то чувствую, что очень, очень мало знаю... Ведь гимназия дала мне слишком мало знаний, а что же в будущем, какой могу быть твоей подругой жизни, когда ты уйдешь от меня в умственном отношении далеко, далеко. Какие тогда между нами могут быть отношения? Во всяком случае полного счастья быть не может, мы будем чужими друг другу, будет одна только супружеская связь по обязанности».

Навколо навчання, ймовірно, розгорнулись сімейні баталії, відгомін яких ще й пізніше відчувається в листах з Петербурга. До особистого чинника у ставленні родичів додавався і загальний негативний стереотип щодо курсів та курсисток взагалі, який існував на обивательському рівні. Страхи батьків підживлювали заяви противників жіночої вищої освіти, як наприклад, стаття кн. В.П.Мещерського у московській газеті-журналі «Гражданин» від 11 жовтня 1901 р., яка викликала у свій час обурення студентів та курсисток. Зокрема в ній зазначалось:

«...у нас вы из десяти ученых женщин или курсисток девять сейчас же узнаете по гадкому отсутствию женственности, по гадкому выражению лица, по гадким манерам, по распущенности... у нас сборища, где сходятся студенты с курсистками, нередко напоминают нравами притоны разврата... И если, чего не дай Бог, примутся и за этот вид упорядочения университетов посредством слияния полов в аудиториях, то, разумеется, ничего, кроме разврата не выйдет».

Ось, мабуть, тому і писав Вікентій Вересаєв:

«... попасть в то время на женские курсы стоило больших усилий, напряженной борьбы с родителями и общественным мнением... Все это вело к тому, что происходил как бы отбор девушек, наиболее энергичных, способных, действительно стремившихся к знанию и к широкой общественной деятельности»³.

Отож, і вирішила вона вступати на курси у Петербурзі, враховуючи наявність там родичів, які могли б її доглянути (Київські курси, як відомо, були закриті ще в 1889 р. і відновились тільки в 1906 р.). О. Д. приїхала до столиці в січні 1904 р.,

³ Вересаев В. Студенческие годы.— Собр.соч. в 5-ти томах.— М., 1961.— Т. 5.— С. 228.

але через хворобу та несприятливий петербурзький клімат, на вимогу лікарів змушена була повернутися до Києва. Знову починає навчання восени 1904 р. Але ні клімат, ні політична ситуація в той час не сприяли отриманню освіти (наприкінці 1904 р. курси тимчасово були закриті у зв'язку з заворушеннями). Тому період навчання був досить нетривалим — близько 3-х місяців, але на нього припадає велика кількість подій та вражень.

Оселилась О.Д. в столиці спочатку у дядька — Сергія Петровича, але через короткий час переселилась до інтернату при курсах, що був відкритий на початку 1900-х рр., де вона мешкала в одній кімнаті ще з двома дівчатами⁴. Для навчання вона обирає історико-філологічний факультет, хоча і з великими ваганнями. Порівнюючи два факультети, пише:

«Математический поставлен несравненно лучше филологического... на математическом число предметов меньше и их читают основательнее... Историческое отделение поставлено здесь гораздо хуже. Во-первых, уже потому, что здесь 415 человек, тогда как на математическом 200 (иногда просто высидеть невозможно, такая бывает духота). Отношение профессоров не такое серьезное, как на математическом. Число предметов здесь больше, читаются как-то разбросано (например, латинский язык читает и профессор и профессорша. Какая цель этого я и сама не знаю. Курсистки говорят, что нужно же дать дорогу ученым женщинам (вот потому двое и читают латынь)» (Лист від 28 жовтня).

Історико-філологічний факультет давав для більшості курсисток загальну гуманітарну освіту (звідси велика кількість необов'язкових курсів), але практичне значення вони мали невелике. Випускниці курсів могли зараховувати (в найкращому випадку) на викладання в нижчих та середніх навчальних закладах, але для влаштування на службу була необхідна обов'язкова педагогічна практика в одній з сільських або інших шкіл (на чоловіків — випускників університетів така вимога не поширювалась). Крім того, при вступі на службу перевага надавалась випускницям спеціальних педагогічних закладів (педагогічні

⁴ Перебування в інтернаті коштувало 300 крб. на рік, річна плата за слухання лекцій складала 100 крб.

курси, учительські семінарії тощо) або випускницям інститутів шляхетних дівчат⁵. Сама О.Д. це добре розуміла:

«...желая перейти на естественное отделение, я думала получить более частные, определенные знания, которые будут иметь гораздо большее значение в жизни». (Лист від 4 листопада).

Але на той час вона залишилась на історико-філологічно-му факультеті і склала для себе певну програму для отримання загального розвитку. Крім слухання лекцій та підготовки до занять (репетицій), роботи в публічній бібліотеці, вона активно знайомилась з Петербургом. його пам'ятками та музеями. Так, у подробицях вона описує виставку в музеї Олександра III. Картини І. Шишкіна, І. Айвазовського, і, особливо, цикл картин П. Верещагіна «1812 год» справили на неї сильне враження:

«Картины одна другой лучше и описать все нет никакой возможности. Я пробыла там 3 часа, а осмотрела только четверть музея, в свободное время думаю еще пойти». (Лист від 28 жовтня).

Особливий сюжет у листуванні присвячений відвіданню театру. Походи в театр були регулярними і частими, про що, навіть, дорікав їй О. Романов в одному з листів. На що вона ображено відповідає:

«Меня удивляет еще твое замечание на счет юристки [вірогідно від слова «жуировать» — В. В.]. На каком основании? Быть может, на том, что я была 4 раза в театре? Ты не прав... не бываешь совершенно в театре, как ты мне советуешь? Почему же? Ходить в театр в ущерб занятиям и здоровью, конечно, не нужно, но раза 2—3 в месяц, почему же не пойти? Тем более, Бог знает еще, как сложится жизнь, быть может, и не придется бывать в театре». (Лист від 12 жовтня).

О. Д. докладно розповідає про одні відвідування — опери М. Глінки «Жизнь за царя» за участю Ф. Шаляпіна:

«Интересно, как мы туда попали. Билетов мы не брали, несколько курсисток стерегли с 6 часов утра и взяли ложу. Я и Стешенко [подруга О. Д. — В.В.] решили: зайдём в ту ложу... с нами в ложе было 13 человек. В ложу полагается 8 человек, а мы

⁵ Столяров С. Студенческая жизнь русской женщины//Русское богатство. С-Пб.— 1885.— № 5—6.— С. 482.

все зайчики отправились в театр очень рано и уселись, когда начали сходиться все бравшие ложу, их туда не пустили... Одна из них пошла с капельдинером к полицмейстеру, просить разрешения, в это время все оставшиеся вошли в ложу. Полицмейстер не разрешил, она все-таки вошла в ложу. Многие ложы были битком набиты, и мы почувствовали себя бодрее, что мы не одни... И мы спокойно просидели всю оперу. Шаляпин играл замечательно, оркестровой состав был тоже очень хорош. Антониду пела Михайлова, ее жениха — Ершов...» (Лист від 28 жовтня).

Часто нарікання та незадоволення обивателів викликало невміння курсисток «тримати себе у товаристві» в театрі та інших громадських місцях (для курсисток навіть існував зневажливий епітет «райские девы» (від слова райок або «вишка» — місце в театрі на горі з найдешевшими квитками). Один із захисників курсисток, чиї слова можуть слугувати коментарем до листа О. Д., з цього приводу писав таке:

«В театре, например, по мнению многих, достаточно окинуть взглядом, чтобы указать на ложу, где сидят курсистки, поражает и численность сидящих в ложе, и то простодушие, откровенность, с какой они отдаются впечатлениям музыки,— их чрезмерные аплодисменты, крики и вообще неудержимый восторг, вызванный какой-нибудь арией Дюран или Котоньи... Да ведь это только выражает степень удовольствия, так как здесь посещение оперы производится нерегулярно в определенные дни недели, как бывает в светском кругу, а тогда, когда уже очень захочется послушать музыку»⁶.

Серед інших розваг, у вільний від занять час, були невеличкі вечірки:

«Вчера после репетиции я и Лара были в гостях у Лены и Шуры Добровольских (київські знайомі О. Д.), т.к. они живут в одной квартире. Пили чай, Женя играла на рояли, танцевали, дурили, но вина не пили, это у нас из моды вывелось, чай пьем обыкновенно с колбасой, вареньем, пирожными, вот видишь, милый Шурка, какие мы стали скромные и славные курсистки» (Лист від 12 жовтня).

Зазвичай курсистки перших курсів, особливо іногородні, трималися окремо, спілкувалися переважно з родичами або з

⁶ Там само.— С. 485.

земляками, поступово при звичаючись до ритму життя столичного міста, повільно заводили нові знайомства і тільки найбільш активні входили до будь-яких гуртків та товариств (переважно на старших курсах).

Цікаво було б більше дізнатися про коло читання О. Д. Лише в одному з листів вона згадує романи Вербицької «По-новому» та «Чья вина?», які вона сама характеризує як *«легкое чтение»*, та серед замовлених у бібліотеці, книга — Карпова «Выбор факультета». А ось приблизний добір літератури, що окреслює коло різноманітних літературних інтересів, який дає автор нарис про життя курсисток 1900-х рр.: «Книгами же был завален комод... и каких книг здесь только не было! И «Политическая экономия» Чупрова без переплета, и «Русская история» Соловьева, и «Геология» Мушкетова, и «Основы биологии» Спенсера и, наконец, несколько разрозненных томов Мопассана, что-то Макса Нордау и длиненькая, узенькая книжечка стихотворений Мережковского»⁷.

Але скоро курсистські будні були порушені бурхливими політичними подіями, які також знайшли досить яскраве відображення в листах. Надзвичайно напруженим видався листопад 1904 р. О. Д. пише: *«...курсы волнуются, так как 21 ноября будет 25-летний юбилей и курсистки хотят поднести адрес комитету, благодаря которому курсы держались до сих пор»*⁸ (*курсы, как я теперь узнала, содержатся не на казенный счет, а на частный. Казна дает жалованье директору в размере 3000 р., а он получает 6000 р.*⁹ *О доставлении средств заботятся дамы-благотворительницы, между которыми есть очень симпатичные личности*), *кроме того, они хотят подать петицию о расширении программы и об учреждении нового факультета — юридического. По этому поводу происходят часто сходки. Я была на нескольких из них (на курсовых), но там так галдят и кричат, что к определенному*

⁷ Z. [автор не встановлений] Студентки. Очерки // Русское богатство.— С-Пб.— 1900.— № 10.— С. 93.

⁸ Петербурзькі вищі жіночі курси були єдиними в Росії що не припинили своєї діяльності в період реакції, в 1880–90-ті рр.

⁹ Курси отримували субсидію від Міністерства народної освіти — 3000 крб. і від С-Пб міської думи — 3000 крб., решта складалась з внесків за слухання лекцій, утримання в інтернаті, пожертв та сум, які збирав благодійний комітет.

результату при решении различных вопросов не пришли. Такая кутерьма происходит на курсах, что просто ужас. Курсовые сходы разрешены, они у нас продолжались часа 3 с половиной — 4, если не больше. Но так как на них ничего определенного не решили, то и объявили, что соберутся на общую сходку. Обыкновенно она устраивается так: собираются как можно больше курсисток всех курсов и начинается решение вопросов. Туда являются аудиторские дамы, которых просят на вон, затем плывет инспектриса, с которой проделывают тоже самое, наконец плывут в аудиторию директор с деканом и объявляют, что эта сходка незаконна и просят разойтись. Курсистки остаются и продолжают произносить речи. Когда же они расходятся, их всех переписывают, кто был второй раз на общей сходке, того просят удалиться совсем, а многих первокурсниц разсылают домой и выключают на два года. Я не была на общей сходке, во-первых, она была мало интересна... а, во-вторых, признаться, я не хотела бы быть отосланной в Киев из-за таких пустяков. Да в этих сходках я мало могу разобраться, они для меня новы, пошла бы я на нее из-за любопытства, а оно не стоит того, чтобы разбивать цель своей жизни... Но, представь, как наше начальство было великодушно, прислали комитетских дам туда, они разговаривали и придали подкладку, как-будто сходка эта была с разрешения начальства, так что последствий никаких нет... в Киеве тоже волнения и, говорят, большие, напиши, если не боишься. За мои письма не опасайся, я их держу в шкапулке».

Наслідки, як виявилось, були самими неприємними і все закінчилось невдовзі закриттям курсів.

До політичних бурхливих подій додалися стихійні — повинь у Петербурзі, внаслідок якої був затоплений будинок історико-філологічного факультету (курси та інтернат розташовувались на Василівському острові). З цього приводу вона писала:

«Вода в Неве прибывает, начинает затапливать улицы... Целая компания курсисток, в числе которых была и я, наняли площадку, на которой перевозят вещи (только здесь они иного устройства, чем в Киеве, здесь они с бортами, так что имеют вид ящика). Уселись 14 человек курсисток и катались по воде, яко по суше. Нам пускались различные остроты, в роде того, что «высшая наука выехала на сходку» и т.п. Да, в общем, мало кто обращал внимание. Улицы производили печальное впечатление».

(Лист від 12 листопада)

Але, якими б не були новими та яскравими враження від столиці, у кожному листі вона подумки повертається до Києва. «Наша Лютеранка», прогулянки в Липках, спомини про літо в Пущі-Водиці, спільні знайомі та родичі, усе це — невід’ємна тема листів.

Заворушення на курсах та в інших вищих учбових закладах прискорило їхнє закриття. Наприкінці 1904 р. кожна курсистка отримала повідомлення за підписом директора курсів Раєва: «Ввиду происходящего волнения среди слушательниц С-Петербургских Высших Женских Курсов, я признал необходимым запретить Вам временно, на основании § 26 правил для слушательниц вход на курсы, впредь до получения Вами уведомления об отмене этого запрещения». Пізніше, при вступі на Київські курси, кожна дівчина мала надати довідку з поліції про благонадійність, а ті, хто навчався на Петербурзьких курсах — довідку від поліцмейстера. Так, О. Д. знов повертається до Києва і вже у рідному місті продовжує свою освіту. Приблизно в той самий час з Петербурга до Києва повернулись її подруги — С. М. Жернова, що також вчилась на бестужевських курсах, та Н. М. Попова, яка була слухачкою медичних курсів П. Лезгафта.

Восени 1906 р. знов відкрились Київські вищі жіночі курси у складі двох факультетів: історико-філологічного та фізико-математичного (з відділенням біології). Спочатку О. Д. подає прохання зарахувати її на другий курс історико-філологічного факультету, але вже в 1907 р. переводиться на біологічний¹⁰. Ще наприкінці 1906 р. у групи професорів медичного факультету університету виникла думка про заснування вищого жіночого медичного закладу. Спочатку планувалось відкрити окремий інститут, але для затвердження Статуту необхідно було чекати 2 роки, тому він був відкритий у вигляді самостійного відділення курсів.

У 1907—1908 рр. розпочали свою діяльність перший та другий курси медичного відділення. У 1908 р. О. Д. вступає на перший курс інституту. Відкриття інституту викликало приплив великої кількості бажаючих (подано 661 прохання, а зараховано 567). Протягом наступних п’яти років було подано 3664

¹⁰ Держархів м. Києва.— Ф. 244.— Оп. 2, ч. II, спр. 70.

прохання, а прийнято 2244 слухачки (61,1%)¹¹. На перший курс приймалися випускниці жіночих гімназій Міністерства народної освіти, гімназій та інститутів відомства закладів імператриці Марії, єпархіальних училищ. Але для всіх було обов'язковим складання іспиту з латинської мови в обсязі курсу чоловічої гімназії.

Викладали в інституті переважно професори університету: П.І.Морозов, С.П.Томашевський (директор інституту в 1906–1910 рр.), В. К. Високович, Т. М. Малков, К. Г. Тритшель, Ю. П. Лауденбах, з 1910 р. кафедрю терапії очолював М. Д. Стражеско. Процес навчання був досить складним, курси читали в обсязі медичного факультету університету. В 1913 р. постановка викладання в жіночому інституті була визнана рівною університетській.

Аудиторії та лабораторії розміщувались на території Кирилівської та Олександрівської лікарень, лікарні Покровського монастиря, для адміністрації та фізико-біологічної лабораторії наймався будинок у центрі міста – спочатку на Тарасівській 6, а пізніше – Золотоворітській 11.

На жаль, в архіві О. Д. не збереглося таких яскравих особистих письмових матеріалів, які ми маємо по петербурзькому періоду, але є цікаві фотографії періоду навчання: заняття в анатомічному театрі, клінічній аудиторії, О. Д. з подругами-курсистками на Лютеранській, 13 та — періоду перших років заміжжя та самостійної роботи шкільним лікарем початкових училищ.

Під час навчання курсисток, при потребі, залучали до роботи в земських лікарнях. Так, у 1911 р. О.Д. зверталась до Педагогічної ради курсів з проханням видати їй свідоцтво, що вона є слухачкою 4 курсу — для вступу на службу в земство під час епідемії в Яготині.

По закінченні інституту слухачки склали іспит разом з випускниками медичного факультету університету. За офіційним відгуком голови комісії: «Слушательницы медицинского отделения проявили гораздо более знаний, нежели студенты

¹¹ Краткие сведения о Медицинском отделении при Высших женских курсах в г. Киеве за первые шесть лет его существования. 1907–1913 г.— К., 1913.— С. 16.

медичинського факультета». Але виявилось, що з 2244 студенток інституту закінчили повний курс і отримали випускні свідоцтва тільки 257 (11,5%)¹². У травні 1912 р. відбувся випуск 95 жінок, а рівно через рік, у 1913 р.— ще 162, серед них була і Ольга Андріївна Дзегановська. У свідоцтві було записано: «удостоєна степені лекаря с отличием со всеми предоставляемыми сим званием правами на медицинскую деятельность и службу, кроме права на чиновничество». Саме з 1913 р. (за новим «Положенням» про курси 1911 р.) були зрівняні у правах випускниці вищих жіночих курсів, жіночих медичних інститутів та випускники університетів, що було значним кроком у подоланні соціальної нерівності у праві на освіту та на подальшу діяльність між чоловіками та жінками.

Серед фотографій, що зберігаються в музеї, є і така: випускниці інституту 1913 р. п'ятнадцять років по тому, які зібрались на зустріч у домі С. М. Попової (Жирнової). Більшість із них стали чудовими практикуючими лікарями, яких добре знали в місті, деякі, як наприклад професор Г. М. Мар'яшева, пішли в науку, але всі вони назавжди залишились першими в Києві курсистками-медичками.

¹² Там само.— С. 19.

Раїса ОМЕЛЬЯНЧИК,
зав. сектором відділу фондів

МОНЕТНІ СКАРБИ МУЗЕЮ

За 25 років існування головного столичного музею утворилася нумізматична збірка, до якої увійшло близько 16000 предметів нумізматики, боністики та фалеристики. Збірка складається із закуплених або подарованих особистих колекцій; із предметів, переданих різними державними установами; випадкових знахідок та скарбів.

Нижче представлено саме монетні скарби, атрибутовані Л. Пекарською, С. Климовським, Г. Козубовським.

1951 р. у м. Сарни Рівненської області виявлено скарб монет королівства Польщі XIV—XV ст. Скарб розійшовся по руках. Учителю місцевої школи зібрав 7 срібних монет, які, власне, характеризують даний комплекс часів правління Владислава II Ягелло (1386—1434), а саме:

півгріш 1404—1405 рр. монетного двору у Кракові — 1;

півгріш 1406—1407 рр. монетного двору у Кракові — 1;

півгріш 1416—1422 рр. монетного двору у Всові — 3;

півгріш 1431—1434 рр. монетного двору у Кракові — 2.

(МІК Нз 9301-9307)

Надходження частини скарбу відбулося у складі особистої нумізматичної колекції, подарованої музею 1993 р. киянином В. Д. Дяденком (1932—1993). Колекція нараховує близько 3000 предметів.

1959 р. у Тернопільській області було знайдено скарб монет Великого князівства Литовського XV—XVI ст., у складі якого було близько 400 екземплярів; з них до музею надійшло 6 срібних монет. Це —

півгроші не датовані Олександра II Ягелло (1492—1506) із зображенням литовської «Погоні» та польського орла у внутрішньому бусинковому колі.

(МІК Кв 64562)

Монети зберігаються у складі колекції В. Д. Дяденка, що була передана 1993 р. до музею за заповітом власника.

1987 р., наприкінці травня при городніх роботах у с. Проців Бориспільського району Київської області селянин І. В. Прищенко натрапив на скарб, що складається із 760 великих п'ятикопійчаних мідних монет XVIII ст.

Найстарша монета скарбу — 5 копійок 1758 р. Єлизавети Петрівни — 10.

Наймолодша монета скарбу — 5 копійок 1793 р. Єкатери́ни ІІ (1762–1796) — 2.

Монетні двори: Єкатеринбурзький, Коливанський, Московський, С.-Петербурзький, Сестрорецький.

(МІК Нз 5136-7226)

Скарб було закуплено музеєм у червні 1987 р. за 95 рублів.

1991 р., у травні при городніх роботах у с. Великі Проходи Дергачівського району Харківської області селянка Г. В. Веклич знайшла горщик (не зберігся) із 197 срібними та білоновими монетами XVII — поч. XVIII ст. Це —

шестигрошовики (шостаки), трьохгрошовики (трояки) та півторагрошовики (півтораки) Речі Посполитої часів правління Сигизмунда ІІІ (1587–1632) та Яна Казимира (1649–1668) — 164;

драйпелькери Швеції та її прибалтійських володінь часів правління Густава ІІ Адольфа (1621–1632) та Христини Августини (1632–1654) — 19;

драйпелькери Бранденбургу, Пруссії часів правління Георга Вільгельма (1619–1640) — 8;

копійки Росії часів правління від Михайла Федоровича (1613–1645) до Петра Олексійовича (1682–1725) — 6.

Найстарша монета скарбу — півторак 1619 р.

Наймолодша монета скарбу — копійка поч. XVIII ст.

(МІК Нз 6972-7168)

Скарб було закуплено музеєм у травні 1991 р. за 200 рублів.

Література

1. Р. Яужева-Омельянич. Дяденко В. Д.— археолог і нумізмат // Нумізмати́ка і фалеристика.— 2002.— № 3.
2. С. Климовский. Клад монет из с. Большие Переходы // VI Всероссийская нумизматическая конференция. С.-Петербург, 1998.— Стр. 109–111.

IV. МУЗЕЄЗНАВСТВО

*Наталя БУДЗИНСЬКА,
зав. відділом «Стародавній Київ»*

**УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК,
КИЯНИН МИХАЙЛО БРАЙЧЕВСЬКИЙ
(З ДОСВІДУ ПОБУДОВИ ВИСТАВКИ)**

Ім'я Михайла Брайчевського (1924–2001) добре відоме кожному, кому не байдужа доля України, її історія і майбутнє. Він став знаковою постаттю в історичній науці другої половини ХХ ст. Послідовник історичної школи Михайла Грушевського, М. Брайчевський розвинув його тезу про автотонність українського народу. Поетапно досліджуючи різні аспекти цієї глобальної проблеми, Михайло Юліанович створив сучасну концепцію історії слов'ян на території України, яка була викладена у монографіях та численних статтях вченого. На вшанування пам'яті видатного історика, археолога, громадянина в Музеї історії м. Києва 24 жовтня 2002 р. була відкрита виставка, присвячена життю та діяльності цієї видатної людини. Принагідно зазначимо, що це — перший досвід побудови меморіальної виставки про вченого — археолога не лише в Україні, а й у Росії.

Як правило, музеєзнавці-практики присвячують меморіальні виставки постатям, науковий та творчий доробок яких вже пройшов апробацію часом, має достатньо тривалу часову ретроспективу. Саме фактор часу — основний критерій для осмислення середовища, в якому жив діяч, визначення його місця в суспільній системі координат. У даному випадку ця традиція була порушена.

Минув лише рік від дня смерті вченого. Науковці — теоретики лише приступили до глибокого осмислення місця Михайла Брайчевського в науці, громадському та суспільному житті. До роковин пам'яті вченого у видавництві «Фенікс» вийшла книжка Юрія Павленка «Михайло Брайчевський (вчений і особистість)». Вона складається з двох частин. Перша — наукові статті дослідників (більшість з них особисто були пов'язані з ученим), в яких розглядаються і аналізуються наукові концепції, методологічні підходи та громадсько-політичні погляди М. Брайчевського; друга — окремі твори історика, переважно ті, які ще не друкувалися, кілька його поезій, а також мистецька добірка історичних портретів. Презентація цієї книжки відбулася на вечорі пам'яті під час відкриття виставки.

Готується до друку черговий номер «Лаврського альманаху», який буде повністю присвячений М. Брайчевському. До нього увійде і стаття співробітників Музею історії м. Києва В.Павлової та О. Бондаренко, яка розповідає про ранній період життя вченого.

Отже, невпорядкованість джерельної бази на час підготовки виставки змусила співробітників відділу проводити власні наукові пошуки, оскільки у фондах музею матеріалів Михайла Брайчевського, окрім кількох видань наукових праці та художніх робіт, не було.

Обмежені в часі, але озброєні ентузіазмом, співробітники відділу впродовж року збирали матеріали у родичів та близьких знайомих М.Брайчевського, працювали в наукових архівах Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Інституту археології та Інституту історії НАН України. Багато меморіальних речей, а також цікавої інформації про Михайла Брайчевського, як людину і особистість, ми отримали від Ірини Миколаївни Мельник, вдови вченого, яка прожила поряд з ним майже 50 років. З нею Михайла Юліановича пов'язували не лише родинні узи, а й спільні погляди, вона була його найкращим другом і порадником.

Багатогранний талант Михайла Юліановича визначив його особливе місце як історика, археолога, поета, художника, як особистості і громадянина вже за життя. Саме на цих аспектах життя та діяльності М.Брайчевського і була зосереджена увага авторів виставки. Матеріали подано за біографічним принципом,

але концептуально було вирішено на прикладі життя відомого вченого показати духовне обличчя покоління киян, які не лише склали, але й свідомо формували інтелектуальне середовище, культурну атмосферу Києва другої половини ХХ ст.

Не вирізняючись особливою релігійністю, Михайло Брайчевський, однак, жив за принципами християнської моралі, зберігаючи честь старої київської еліти. Тому, концептуальний стрижень виставки — показ життя корінного киянина, чесної, скромної, доброзичливої, делікатної і водночас безкомпромісної в питаннях етики і науки, цілеспрямованої особистості, вченого і громадянина. Зрікшись крайностей та надмірного пафосу, але разом з тим й не холодно-відсторонено, обмежившись сухим викладом фактів біографії, в особі М. Брайчевського автори прагнули показати представника епохи «побудови комунізму», якому ідеологічні вказівки не закривали дороги до написання історичних праць про виникнення Києва, утвердження християнства на Русі, походження слов'ян.

З майже 300 експонатів, зібраних співробітниками, були відібрані найбільш вагомі, які найкраще відповідають поставленій меті. Адже відомо, що інколи один експонат може сказати більше, ніж великий комплекс матеріалів.

Наприклад, кілька предметів з кабінету вченого скромний саморобний столик, старенька друкарська машинка, настільна лампа і дешевенька кулькова ручка — найдорожчі атрибути домашньої обстановки вченого. Саме за таким робочим верстатом були написані фундаментальні праці, які принесли М. Брайчевському світове визнання. Тут таки його рукописи, машинописний текст праці «Кримська сесія» 1952 р. Друком ця робота з'явилася лише після смерті М. Брайчевського у 2002 р. на сторінках журналу «Рутеніка», який видає Інститут історії НАН України.

На виставці вперше для широкого огляду були представлені унікальні матеріали: документи, фотографії, поезії, художні твори М.Брайчевського. Зберігся родинний альбом Брайчевських з фотографіями дідусів і бабусь, батьків Михайла Юліановича, його сестри Олени. Старша за брата на 14 років, Олена відіграла вагомую роль у вихованні і формуванні особистості Михайла, про що він пізніше написав у своїх спогадах. Сестра вчила Михайла читати, малювати природу. Зберігся альбом з кольоровими малюнками птахів, які вона малювала для Михайла.

Велике значення в становленні особистості М. Брайчевського мали книги. В його розпорядженні була бібліотека, адже батьки Михайла Юліановича були освічені, ерудовані люди. Батько, Юліан Карлович, належав до шляхетної польської сім'ї, яка була змушена виїхати з Польщі після придушення російськими військами повстання 1863–1864 рр. Мати, Віра Архипівна, походила з купецького роду з-під Москви. Саме в сім'ї був закладений фундамент тої блискучої загальної культури, ерудиції, глибокої порядності і впевненості в собі, які пізніше проявилися в активній громадській позиції, енциклопедичних знаннях вченого.

Першою улюбленою книжкою М. Брайчевського був «Таємничий острів» Жюль Верна, яка збереглася в родині. Книжки Михайло почав збирати ще хлопчиком, позначав їх ініціалами «М.Б.», виготовивши для цього спеціальну формочку з хліба.

Входження Михайла Брайчевського до дорослого життя припало на роки Великої Вітчизняної війни та німецької окупації Києва. В своїй автобіографії майбутній вчений писав: «В сентябре 1941 р., будучи прикован к постели, не мог оставить Киев и очутился в немецком тылу... Чтобы не попасть на каторгу в Германию, вынужден был принятсья за работу... по состоянию здоровья физическую работу выполнять не мог. Меня заставили работать художником — подписывать умершим кресты» (у київському лазареті).

Крім того, недовгий час він працював лаборантом у фотографічній КІК. На виставці експонувалася фотографія того часу — М. Брайчевський серед співробітників ательє.

У зв'язку з окупацією Києва, М. Брайчевський не встиг закінчити школу. Тому, лише після визволення міста у 1943 р. склав іспит за 10 класів екстерном і отримав довідку про закінчення київської школи № 83. З грудня 1943 по березень 1944 р. працював в управлінні головного архітектора ОСМУ (Гипрогражданстрой).

Але покликанням М. Брайчевського була історична наука. З 1944 по 1948 рр. навчався у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка на історичному і водночас філософському факультетах. Під впливом першого наукового керівника, тодішнього директора Інституту археології, відомого дослідника ста-

рожитностей Ольвії Л. Славіна, що читав у студентів-істориків курс археології, М. Брайчевський захопився стародавньою історією та археологією, брав участь у польових дослідженнях давніх пам'яток на території України. З 1945 р., ще під час навчання в університеті, почав працювати художником-креслярем в Інституті археології АН України. Відтоді наукова робота М. Брайчевського була пов'язана переважно з цим інститутом.

Блок матеріалів, присвячених університетським рокам майбутнього вченого, включає машинопис доповіді на III науковій студентській конференції, перші друковані праці, а також членський квиток Студентського наукового товариства, яке він заснував у Київському університеті та президентом якого був впродовж 1945–1946 рр.

У 1947 р., ще студентом, М. Брайчевський бере участь у розкопках слав'яно-руської експедиції ІА АН УРСР у селі Городськ Житомирської області. В архіві Інституту археології НАН України були знайдені і представлені на виставці надзвичайно цікаві матеріали, пов'язані з тими дослідженнями: щоденник розкопок, польовий опис, альбом, з виконаними олівцем, а проте незаперечної мистецької вартості, малюнками розкопів та краєвидів с. Городськ.

1955 р. Михайло Брайчевський успішно захищає кандидатську дисертацію за темою «Римська монета на території України», яка в 1959 р. вийшла окремою книжкою. А от докторська дисертація, підготовлена до захисту у 1960 р., як у автобіографії писав учений, була «завалена». Цього ж року М. Брайчевський переходить працювати в Інститут історії АН України. Як старший науковий співробітник, бере активну участь у підготовці ряду фундаментальних праць, виданих цією академічною інституцією, друкує власні блискучі монографії: «Коли і як виник Київ» (1963), «Біля джерел слов'янської державності» (1964), «Походження Русі» (1968), чимало його статей друкується в енциклопедичних виданнях. У характеристиці, виданій М. Брайчевському на початку 1960-х років, читаємо: «Тов. М. Брайчевский пользуется широкой известностью как в нашей стране, так и за рубежом... успешно сочетает научную работу с общественной. Является ответственным секретарём редколлегии по переизданию «Истории Украинской ССР». Член бюро группы общества «Знание». Охот-

но виступає с лекціями перед трудящимися Києва. В 1960 г. он виступил одним из инициаторов чтения спец. курсов в Киевском университете (без оплаты)».

Та вже 1968 р. дирекцією, тим же науковими керівництвом Інституту історії була підписана інша характеристика: «За час роботи в науковій і громадській діяльності Брайчевського були серйозні ідейні зриви. Його стаття, в якій заперечувалось правильність прийнятого радянською наукою терміну «возз'єднання» України з Росією, ...знайшла своє поширення у рукописному вигляді серед певних кіл, а Брайчевський її не опротестував, за що автор повинен нести відповідальність. Розглянувши звіт Брайчевського за роботу 1963–1968 рр., відділ визначив, що такі вчинки не відповідають званню наукового робітника».

Обидві характеристики, витяг з протоколу вченої ради Інституту історії АН України про непереобрання М. Брайчевського на посаду старшого наукового співробітника, а фактично про його звільнення, деякі інші документи, пов'язані з написанням істориком у 1966 р. памфлету «Приєднання чи возз'єднання?», а також гострими принциповими виступами, що виходили за межі «дозволеного», були надані для експонування на виставці з архіву Інституту історії НАН України.

З 1968 р. почалися поневіряння вченого, він був позбавлений можливості працювати в наукових установах, заборонялося публікувати його праці і навіть згадувати ім'я.

Цей найскрутніший період життя Михайла Юліановича яскраво ілюструють матеріали, представлені на виставці. Подано, наприклад, відроджений за участю М.Брайчевського журнал «Київська старовина», єдине число якого вийшло у 1972 р., що вмістив статтю гнаного науковця «Рядовий міщанський будинок XI—XIII ст.», але ім'я автора редакція вилучила. Ілюстрацією до політики замовчування, що практикувалася по відношенню до М. Брайчевського, є два наклади карти Києва X—XIII ст., яку склали науковці Київської постійно діючої експедиції Інституту археології АН України. У першому накладі в бібліографії вказана праця історика, а в другому — її зумисне вилучили.

Відвідувачі могли познайомитися на виставці з двома виданнями його роботи «Приєднання чи возз'єднання?» Одне — над-

руковане в Торонто у 1972 р. (українською мовою), друге — у Лондоні у 1974 р. (англійською мовою).

У роки вимушеного безробіття, переслідування режимом, М. Брайчевський продовжував невтомно працювати, спілкувався з науковою інтелігенцією, виступав з лекціями, проводив екскурсії, вивчав київські пам'ятки архітектури, займався питаннями охорони старожитностей Києва (він був одним із засновників Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у 1966 р.), про що свідчать представлені на виставці матеріали: лист народного артиста СРСР І. Козловського до М. Брайчевського на підтримку його діяльності по охороні пам'яток стародавнього Києва, статті, присвячені збереженню, дослідженню та популяризації пам'яток історії та культури, рукописний текст проекту напису на охоронній дошці на залишках Софійської брами у Києві (1970), оригінальні фото того часу.

Як людину непересічну, природа щедро обдарувала М. Брайчевського багатьма талантами. Він був самобутнім художником, глибоким та оригінальним поетом. Цінним надбанням музею є історичні портрети державних та культурних діячів Київської Русі, які були подаровані Музею історії м. Києва співробітниками Інституту археології НАН України, друзями та родичами вченого. Вони вже експонувалися не тільки в Києві, а й у Лондоні, лише один з них — портрет князя Ігоря був представлений широкому загалу вперше.

Демонструвалися також два портрети історика, написані київськими художниками Галиною Севрук (1994), та Борисом Плаксієм (2001).

Поезія М. Брайчевського за життя була майже невідома. Лише в останні роки надруковані його поеми «Григорій Сковорода», «Книга притч», до окремої збірки поетів-археологів увійшли і деякі вірші Михайла Юліановича. Але повне зібрання поезій М.Брайчевського поки що чекає на свого видавця.

Образу романтичної, творчої особистості, яким був М. Брайчевський, відповідає комплекс матеріалів, що складається з невеличкого записника з ліричними віршами М.Брайчевського, фотокартки його дружини в молодості, саморобного намиста, виготовленого з сухих жолудів, та кольорового фото подружжя в садку біля будинку.

Доробок вченого високо оцінено у науковому світі. М.Брайчевський за роки незалежності став доктором історичних наук, заслуженим діячем науки і техніки України, одним з перших професорів Національного університету «Києво-Могилянська Академія», головою Київського осередку Українського Історичного Товариства ім. М.С. Грушевського, дійсним членом Наукового товариства імені Т. Шевченка (Львів), членом Української Вільної Академії Наук (США), лауреатом міжнародної премії фундації Антоновичів (США), про що свідчать численні дипломи, свідоцтва, посвідчення, які можна було побачити на виставці.

У 1997 р. в одному з інтерв'ю М.Брайчевський сказав: «Я учений — дослідник, що займається пошуками історичної істини, як і кожна людина часом помиляється, але максимально утримується від необґрунтованих висновків, від яких би потім довелося червоніти». Ці слова визначали кредо Великого вченого, що, на думку авторів, яскраво ілюструють матеріали виставки.

Володимир ТИХЕНКО,
зав. відділом «Музей культурної
спадщини»

**ЖУРНАЛ «НОТАТКИ З МИСТЕЦТВА» — ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ХУДОЖНЬО-МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ**

Перше число журналу «Нотатки з мистецтва» побачило світ у Філадельфії 1953 року. Слід наголосити, що українські митці, які волею долі опинились далеко за межами Батьківщини, давно мріяли, аби виходив часопис, який висвітлював би їх діяльність. Адже в українській пресі майже не віддзеркалювались мистецькі явища, художні виставки, не друкувались мистецькі твори. А про обговорення мистецьких проблем на професійному мистецькознавчому рівні не доводилось і говорити.

Питання створення журналу було важливим ще й тому, що з життя йшли талановиті мистці, а їх багатий творчий доробок пропадав, був невідомий широкому загалу.

Все це могло привести до того, що значний пласт української культури, який створювався на обширах діаспори видатними майстрами протягом багатьох років, міг би залишитися поза увагою, а з часом не зміг би увійти вагомою складовою до мистецької спадщини України ХХ століття.

Ініціаторами створення журналу стало Філадельфійське Відділення Об'єднання Митців Українців Америки (ОМУА). Назва була обрана не випадково. «Нотатки з мистецтва» передусім ставили перед собою завдання відготовувати явища, які відбувались в українському мистецькому житті: давати ретельні звіти про виставкову діяльність, давати огляди творчості митців, публікувати найбільш цікаві твори не тільки знаних майстрів, але й початківців.

Ідея створення журналу об'єднала навколо себе поважний гурт митців та мистецтвознавців. В першу редколегію «Нотаток» увійшли Петро Мегик (незмінний головний редактор протягом багатьох років), Петро Андрусів, Михайло Дмитренко, Василь Дорошенко, Степан Рожок, Марія Струтинська та ін. Душею видання стає Петро Мегик. Можливо, якби не було цієї чудової, талановитої людини, то не було б і «Нотаток».

Степан Рожок так оцінював його роботу:

«Це є велика муравлина праця, проведена Петром Мегиком, яку зараз неможливо належно оцінити, тільки майбутній час і думаючі люди будуть могли правдиво окреслити проведену редактором Мегиком величезну, важливу і культурну працю».

Петро Мегик народився 24 червня 1899 р. на Буковині. Середню освіту отримав у Кам'янці-Подільському, а мистецьку — в Академії Мистецтв у Варшаві. Був учителем рисунку, моделювання та історії мистецтв у мистецько-промисловій (ювелірній) та столярсько-будівельних школах у Варшаві від 1928 до 1944 р.

Проживаючи в Америці, Петро Мегик протягом 25 років був директором та професором Української Мистецької Студії у Філадельфії. Не полишав весь час і своїх власних студій. А з 1963 р., від часу заснування «Нотаток», ставши головним редактором видання, своє життя наповнював важкою працею, так необхідною для багатьох митців, аби їх праця не пропала, була зафіксована, увійшла в мистецькознавчий обіг.

Перше число «Нотаток з мистецтва» мало 48 сторінок. Наклад складав лише 500 примірників. Згодом, коли стало зрозуміло, що це видання конче потрібно не тільки для фахівців, а й для широкого загалу, бібліотек, університетів, коли до редакції журналу почало надходити більше цікавого й змістовного матеріалу — видання почало змінюватись. Вже з четвертого номера «Нотатки» починають видаватися на 72 сторінках, а з п'ятого — наклад зростає до 1000 примірників.

Слід зазначити, що з самого початку видання журналу проходило у несприятливих умовах: без сталого бюджету, будь-якої допомоги від державних структур. На перший план виходила грошова підтримка з боку окремих митців та шанувальників мистецтва й ентузіазм редакційної колегії. Постійний брак коштів змушував працювати на громадських засадах, не давав можливості сплачувати авторам гонорар за написані статті та розвідки. Все компенсувалося ентузіазмом та розумінням важливості і необхідності цієї справи.

Гортаючи сторінки журналу «Нотатки з мистецтва», можна накреслити основні тематичні напрямки цього видання.

1. Переважна більшість розвідок була присвячена пам'яті померлих видатних діячів образотворчого мистецтва, чий творчий доробок був значним внеском не лише в розвиток української культури, а й у світовий культурний процес ХХ сторіччя. Грунтовні мистецькознавчі розвідки були присвячені Олександрю Архипенку, Олексі Грищенку, Давіду Бурлюку, Михайлу Андрієнку-Нечитайлу, Василю Хмелюку, Дем'яну Горняткевичу, Софії Зарицькій-Омельченко, Віктору Цимбалу. Ці славетні імена, їх творчість завдяки цим публікаціям стали не лише ближчими та зрозумілішими для багатьох, хто цікавився мистецтвом, але відтак введено та закріплено їх творчий доробок в світовій мистецтвознавчій науці ХХ ст.

2. На своїх сторінках журнал звертався до висвітлення діяльності талановитих митців сучасників (на той час живих): Якова Гніздовського, Людмили Морозової, Михайла Дмитренка, Марії Дольницької та ін.

3. Велику увагу «Нотатки» приділяли митцям, які жили й працювали в Україні. Цікаві й змістовні розвідки були вміщені про Амвросія Ждаху, Федора Кричевського, Олексу Новаківського, Анатолія Петрицького.

4. Систематично публікувалися статті та матеріали з питань історії архітектури, скульптури, графічного мистецтва, малярства, розвитку народного й ужиткового мистецтва. Без сумніву, то був важливий напрямок видавничої діяльності журналу, аби залучити до ґрунтовного вивчення цих тем не тільки молоде покоління українців, але й всіх, хто цікавився цими напрямками культури.

5. Окремо слід виділити низку публікацій, що розповідали про історію, розвиток в сучасних умовах сакрального мистецтва. Українська спільнота, оселившись на нових землях, будувала багато церков, храмів. Найкращі малярі запрошувались для розпису церковних інтер'єрів. Беручи за взірці найвидатніші твори сакрального мистецтва України, митці розвивали цей напрямок образотворчого мистецтва, вносили своє індивідуальне бачення. «Нотатки» ретельно слідували за цим процесом, висвітлювали на своїх сторінках діяльність П. Холодного-молодшого, М. Дмитренка, Д. Горняткевича, В. Доброліжа та ін.

6. Цінним матеріалом для дослідників українського мистецтва (який, до речі, не втратив своєї актуальності й сьогодні) є розділи журналу: «Мистецька хроніка», «Огляд графічних оформлень українських книжкових видань». Адже тут широко та докладно, з року в рік, нотувалось художнє життя не лише в діаспорі (огляд мистецьких виставок, видання нових книжок, альбомів, каталогів), але «Нотатки» відгукувались на діяльність митців в Україні, давали рецензії на книги та журнали, які видавались в колишній УРСР.

7. Кожен номер журналу вмщував велику кількість чорнобілих та кольорових репродукцій творів українських митців, що є також досить корисним фактичним матеріалом для всіх дослідників української культури ХХ ст. Це своєрідна картинна галерея як широко відомих українських діячів мистецтва, так і початківців. Слід зазначити, що зараз багато з цих творів знаходяться у приватних збірках багатьох країн світу, і тільки ці репродукції дають змогу познайомитись з ними.

8. В публікаціях «Нотаток з мистецтва» велике зацікавлення викликають розвідки, де порушувались найважливіші питання мистецтва: свобода творчості, шукання митця, його пов'язаність з національною культурою. Вміщені в журналі матеріали порушували питання про роль та місце мистецтва в житті нації, про головні критерії оцінки творчості самого митця і його місце в суспільстві. Журнал відстоював концепцію зв'язку митця з культурою свого народу, думку про необхідність глибокого вивчення народних традицій як джерела, як живу силу, що дозволяє розвинути свою власну духовну вартість.

9. З року в рік «Нотатки» боролися за те, аби об'єктивно, без перекручувань та замовчень висвітлювалась історія українського мистецтва. Публікації закликали не замовчувати імен та творів, не перекручувати явищ та подій.

І, найголовніше — переважна більшість публікацій ревниво та послідовно відстоювала концепцію показу творчості українських митців у діаспорі як невід'ємну складову частину українського національного мистецтва. Таким чином, видання журналу «Нотатки з мистецтва» протягом трьох десятиліть збагатило українську культуру поза межами Батьківщини не лише корисним періодичним виданням, а й зробило внесок у розвиток українського мистецтва та мистецтвознавства ХХ сторіччя.

«Нотатки» стали своєрідною енциклопедією мистецько-культурного життя української діаспори.

Евгений ГОРОХОВСКИЙ,

канд. исторических наук, ст. научн. сотрудник

«Киевский музей А. С. Пушкина»

ПОЭТ И ПАСТЫРЬ. ИЛИ НЕИЗВЕСТНОЕ В ИЗВЕСТНОМ

В июне 2002 года Киевский музей А. С. Пушкина получил в дар от историка Татьяны Ананьевой книгу «Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви». Это редкое анонимное издание, как известно, является частью капитального труда митрополита Киевского Евгения (в миру и священстве до пострижения — Евфимия Алексеевича Болховитинова)¹. В полном объеме не переизданный доселе, «Словарь...» имеет значение первоисточника по истории восточнославянских литератур, начиная с древнерусской поры и до начала XIX в.²

Автор «Словаря» принадлежал к наиболее ярким творцам гуманитарной культуры Российской империи рубежа XVIII—XIX вв. Он был одним из главных научных и моральных авторитетов поры, которую принято называть «Пушкинской». Сын бедного воронежского священника, оставшийся сиротой в 10-летнем возрасте и занявший к 55 годам митрополичью кафедру, освященную образом «матери городов русских» — колыбели восточнославянского православия и духовной культуры (1822), он принадлежал к поколению отцов молодых людей, которых он сам некогда называл «Пушкинцами»³.

Владыка Евгений был ровесником Николая Карамзина, Ивана Крылова и Василия Пушкина, младшим современником и другом Гаврилы Державина. Творческий путь будущего священника, одновременно учившегося в Московской духовной академии и университете, начинался в просветительском кружке Николая Новикова. По его заказам молодой человек переводил с французского «Краткое описание жизней древних философов» Франсуа Фенелона и других светских авторов (1787—1788). В конце XVIII в. он зачитывался сочинениями Карамзина и сам писал трогательные стихи и канты, совмещая пастырское служение с многообразными научными занятиями: богословием, историей церкви, историческим краеведением.

ем, археографией, древнерусской историей, археологией, нумизматикой и многими другими трудами⁴.

К нему в полной мере можно отнести характеристику, данную Павлом Милюковым другому выдающемуся историческому лицу — графу Сергею Витте: «Как всякий русский самородок, он был энциклопедистом»⁵. Хотя имя митрополита отсутствует в указателе, приложенном к Полному академическому собранию сочинений Александра Пушкина, и труды ученого Пастыря не фигурируют в каталоге библиотеки Поэта⁶, однако именно он назван первым в скорбном списке с указанием времени «...кончины некоторых лиц, чьи имена так или иначе связаны с именем Пушкина. (...) 1837. Февраля 23. Евгений, митрополит Киевский (род. 18 декабря 1767 г.*»⁷.

Информация о владыке Евгении помещена и в энциклопедическом справочнике Лазаря Черейского «Пушкин и его окружение», насчитывающем около 2700 биографических заметок: «... о современниках, с которыми общался Поэт в течение своей непродолжительной жизни»⁸.

Так уж было суждено, что митрополит пережил Пушкина всего на 26 дней и последним документом в богатейшем эпистолярном наследии Евгения стало письмо профессору Московского университета Ивану Снегиреву со словами, неоднократно цитированными в научной пушкинистике: «Вот и стихотворец Пушкин умер от поединка. Он был хороший стихотворец, но худой сын, родственник и гражданин. Я его знал во Пскове, где его фамилия»⁹.

В литературе практически устоялось мнение о том, что Пастырь не понимал Поэта¹⁰, не в состоянии был оценить его¹¹, отрицательно относился к пушкинскому творчеству: «... даже не введя имени Пушкина в свой «Словарь светских писателей»¹².

Однако, нетрудно заметить, что «итоговая» оценка Пушкина как «стихотворца», данная Евгением в письме Снегиреву, прямо противоположна. С точки зрения Пастыря, Поэтом он был все-таки хорошим.

* Здесь и далее все даты указаны по православному календарю (т. н. старому стилю).

Судя же по материалам, помещенным в цитируемых исследованиях творчества Пушкина, единственным источником для вывода о «непонимании» одним из наиболее образованных и культурных людей России конца XVIII — начала XIX вв. всего литературного наследия Поэта, являются другие эпистолярные материалы. Конкретно это цитаты из трех писем, адресованных переводчику и библиографу Василию Анастасевичу, касающиеся поэмы «Руслан и Людмила». Пожалуй, наиболее хлесткая их оценка принадлежит Борису Томашевскому: «...митрополит Евгений выражал самое нескрываемое отвращение к поэме Пушкина»¹³.

Задачей настоящей статьи является поси́льный комментарий к этим источникам, а также их оценкам, встречающимся в литературе о Пушкине XIX—XX вв. Представляется, что в начале XXI в., тем более в год памяти Александра Пушкина и митрополита Евгения, в год 235-летия со дня рождения ученого Пастыря и 180-летия занятия им киевской митрополичьей кафедры, объективный взгляд на известные цитаты вполне актуален.

По хронологии и содержанию анализ документов целесообразно начать с материалов, касающихся первой поэмы сочинителя, едва переступившего двадцатилетний возрастной рубеж и опубликовавшего к этому времени в периодической печати и сборниках чуть более 40 стихотворений и эпиграмм, в большинстве — анонимно или под псевдонимами¹⁴. Симптоматично, что и отрывки из «Руслана», помещенные на страницах «Невского зрителя» (из Песни 1) и «Сына Отечества» (из Песни 3) в апреле 1820 г. были в одном случае подписаны «Александр Пушкин», а во втором — анонимны¹⁵.

Знаменитая «чернильная война», то есть полемика по поводу поэмы, открытая в конце июня того же года рецензией «Жителя Бутырской слободы» из «Вестника Европы»¹⁶ и бушевавшая до поздней осени¹⁷, не ограничивалась страницами журналов. Не менее активным был «эпистолярный фронт», о котором, благодаря усилиям нескольких поколений специалистов можно судить довольно основательно.

Уникальность ситуации с высказываниями Евгения о «Руслане и Людмиле» состоит в том, что, без его ведома, частное, не предназначавшееся для печати мнение оказалось «озвученным» на публике, причем далеко не в адекватном виде.

3 сентября 1820 г. Пастырь — тогда псковский архиепископ — писал Анастасевичу по поводу текстов Александра Воейкова, начавшего печатать в «Сыне Отечества» обширный «Разбор поэмы «Руслан и Людмила», сочинение Александра Пушкина»: «А Еруслановщину Воейкова читал я. К а ж е т с я [разрядка моя. — *Е. Г.*], сия глупая поэма не стоила бы и анализа»¹⁸. 11 октября 1820 г. «воейковско-пушкинская» тема была продолжена. Речь шла о сомнениях ученого иерарха по поводу потенциала Воейкова как рецензента литературного отдела «Сына Отечества». Он писал:

«...не думаю я, чтобы обстоятельно оценил [Воейков.— *Е. Г.*] все русские журналы. Этот труд велик и в пересмотрении их. Только бы не так ценил, как Еруслана, за которого дельно уже ему упрекают. Худо начал он свою профессию рецензента»¹⁹. И, наконец,— 5 ноября— форменный крик души Пастыря: «Больно и мне, что в ссору за Ерусланщину вставлено и мое имя с вымышленными словами, каких и к вам, помнится, не писал. На рецензента восстают, кажется, не Пушкинцы [подчеркнуто мною — *Е. Г.*], а вся молодежь за хвастливый подряд его у Греча на рецензии. Думаю, что и сам Греч в сем заговоре, чтобы занимательнее сделать свой журнал. Рецензент же дерзок на язык и в словесных спорах, верно, многих оцарапал. Такой профессорский тон сам по себе вызывает уже наших парнасских щепетильников, как ласточек на ястреба. Притом и худой выбор первой рецензии на странного «Еруслана» подал повод насмешникам»²⁰.

Нетрудно заметить, что текст (да и контекст) писем Евгения, упомянутых в научной пушкинистике, наглядно свидетельствуют, что речь идет вовсе не о творчестве Пушкина как таковом, но о конкретном произведении, даже, собственно говоря, не столько о нем, сколько о персоне Воейкова, как присяжного рецензента у Греча, не изжившего профессорско-учительный (дерптский) тон подачи «Разбора»²¹.

Последнее письмо Евгения Анастасевичу по поводу критических статей Воейкова — непосредственная реакция на «Скромный ответ на нескромное замечание г. К-ва», появившееся на свет 23 октября 1820 г. на страницах «Сына Отечества» за подписью М. К-въ²².

Сей ответ открывался следующей преамбулой: «Один знаменитый Архипастырь и изыскатель отечественных древностей в письме своем к трудолюбивому биографу нашему В.Г.А-ичу говорит. «Жаль, что г. В. потерял над разбором много времени; зная его занятия, я уверен, что он мог бы полезнее употребить его». Будучи совершенно согласны с мнением сего главного историка-литератора, мы, подобно К.Б., остроумно разрешившему запросы г. Н.М., вместо г. В., хотим избавить сего последнего от неблагодарного труда отвечать на замечания г. К-ва»²³.

Комментируя высказывания митрополита Евгения, снова заметим, что главный адресат замечаний ученого не Поэт, а рецензент, оказавшийся в процессе развертывания полемики о достоинствах и недостатках «Руслана и Людмилы», объектом критики со стороны коллег и читающей публики с разными эстетическими взглядами. Одним казалось, что Воейков перехвалил Пушкина, другим,— что слишком резко говорил о недостатках книги. В отличие от последовательного противника «Бутырца» или убежденного защитника Алексея Перовского, скрывшегося под псевдонимом П.К-въ²⁴, критик из «Сына Отечества» и хвалил Пушкина, и поругивал его за «непристойности», вкупе с прочими грехами против вкуса читателей, воспитанных на словесности Карамзина и карамзинистов-ортодоксов²⁵. Кстати, именно Карамзин и его единомышленник Иван Дмитриев были хронологически первыми «зоилами» по отношению к «Руслану», называя пушкинский текст «поэмкой», сравнивая его с «Энеидой», вывернутой наизнанку по-этом-пародистом Осиповым. Дмитриев же оказался едва ли не единственным серьезным литератором всецело одобрявшим «Разбор» Воейкова²⁶. Вместе с тем, оценки живых классиков высказывались в беседах и в письмах, не предназначавшихся, как и корреспонденция Евгения, для публикации. Защищаясь от атаки антикритика П. К-ва, не слишком щепетильный критик М. К-въ (то есть Воейков), «озвучил» не только Евгения, но и Дмитриева, который, к скорби своей, вынужден был сносить упреки Александра Тургенева — друга карамзинцев, но и друга пушкинского²⁷.

Теперешнему читателю, видимо, непросто понять раздражение самого Пушкина и его единомышленников во «Русла-

не» опусом Воейкова, заключившего свой разбор следующим абзацем: «...поэма «Руслан и Людмила» есть новое прекрасное явление в нашей словесности. В ней находим совершенство слога, правильность чертежа, занимательность эпизодов, приличный выбор чудесного и выдержанные от начала и до конца характеры существ сверхъестественных, разнообразность и ровность в характерах действующих героев и выдержанность каждого из них в особенности. Прелестные картины на самом узком холсте, разборчивый вкус, тонкая, веселая, острая шутка; но всего удивительнее то, что сочинитель сей поэмы не имеет еще двадцати пяти лет от рождения!». Конечно, ложкой дегтя в этом ушат е меда могут считаться следующие финальные строки статьи, где рецензент снова посетовал на невысокую нравственность поэмы: злоупотребление эпитетами «нагие», «полунагие» и т.п. применительно к дамам, холмам и саблям; внимание автора к томлению: «...какими-то желаньями, сладострастными мечтами»; на то, что он увлечен двусмысленными намеками и проговаривается, вкушает восторги, «...во сне и наяву ласкает молодые прелести дев и проч. Какое несправедливое понятие составят себе наши потомки, если по нескольким грубым картинам, между прелестными картинами расставленным, вздумают судить об испорченности вкуса нашего в XIX столетии»²⁸.

Что до «продвинутых» потомков, то они, в большинстве, не знающие статей критика Воейкова, в отличие от сказки «Руслан и Людмила», но прочитав, при желании, источники и обширную специальную литературу по «чернильной войне» лета — осени 1820 г., могут, вероятно, усмотреть в тексте старинного автора-неудачника, скажем, предвосхищение фрейдистской трактовки соответствующих строк пушкинской поэмы. Это — несложно, учитывая перипетии личной жизни Поэта в Петербурге после лицейского выпуска 9 июня 1817-го и до отъезда в Екатеринослав 6 мая 1820 гг. — именно в период создания произведения, раз и навсегда прославившего молодого Пушкина на всю Россию.

Столь обширное отступление от основной темы статьи представляется необходимым для уяснения атмосферы литературной жизни Российской империи 1820 года, неотъемлемой частью которой, наряду с поэмой Пушкина, ее критикой и

«антикритикой», являются мысли, высказанные митрополитом Евгением: «поэма глупая», «поэма странная», «Пушкинцы», «вся молодежь» и т.д.

Прежде всего, необходимо сказать, что документами, цитированными выше, наши источники не ограничиваются. Просмотр издания переписки Евгения с Анастасевичем, а также графом Дмитрием Хвостовым позволил выявить еще два текста аналогичного содержания²⁹.

Комментируя эти материалы вкуче с известными в литературе, будем учитывать также некоторые обстоятельства, могущие быть присущими периоду времени между 3 сентября и 5 ноября, на протяжении которого были написаны остальные три документа.

В связи с этим логически напрашиваются следующие вопросы:

1. Каковы были критерии оценки художественного произведения у Евгения-литературоведа, историка русской изящной словесности?

2. Какого рода текст (или тексты) мог иметь в распоряжении Пастырь во Пскове в сентябре — начале ноября 1820 г.?

3. Адекватны ли по смыслу первая и последняя из цитированных оценок «Еруслана»?

4. Могли ли влиять на эти оценки не только общие художественные вкусы Евгения, степень знакомства с поэмой, но и некая информация о личности автора, могущая находиться в его распоряжении?

И, наконец, 5. Как соотносятся документы, касающиеся отношения Евгения к творчеству Пушкина 1820 г., и последнее письмо Пастыря с цитированными выше словами о поэте 1837 г.

Ответ на первый вопрос предлагает, например, обширная энциклопедическая статья биографа Боцяновского (1893 г.): «Литература, по мнению Е[вгения].— Е.Г.] должна служить выражением господствующих идей, а также споспешествовать общественному развитию; поэтому при оценке произведения на первом плане нужно ставить его идею, а затем уже рассматривать форму. Разбирая писателя, нужно всегда иметь в виду среду, в которой он вращался»³⁰.

Учитывая возраст и особенности развития личности Евгения,— интеллигентного священника — переломной поры кризиса эстетической системы классицизма в России, рождения литературного языка, присущего творчеству Карамзина и его единомышленников; близость Пастыря Державину и его безусловный интерес к литературным традициям XVIII в. наблюдаем совершенно необычный для той поры феномен.

Наиболее ярко это проявляется в своеобразном диалектическом подходе — констатации периодического зарождения, развития и отмирания различных эстетических учений и литературных форм, сформулированном в афористических высказываниях о том, что кажущиеся незыблемыми принципы, любви, т.н. «правила», на основании которых якобы строится литература — суть явления преходящие, неизбежно обреченные на вытеснение новыми идеями. Для него, изначально воспитанного в духе новиковского Просвещения, лояльного православного христианина, несомненна, прежде всего, учительная миссия литературы — концепция, отнюдь не бесспорная, но целиком актуальная в условиях императорской России — и допушкинской, и пушкинской, и послепушкинской эпох³¹.

Как уже говорилось, с точки зрения карамзинской эстетики, пушкинский «Руслан» оказался очевидным «enfant terrible». И разразившаяся последующая «баталия» в периодике выглядит более чем закономерной. Причем спровоцировала ее уже публикация даже не полного текста, а отрывков, особенно «Встречи Руслана с Головой» в «Сыне Отечества». Безусловно, именно этот текст первым стал известен и Евгению как подписчику журнала, внимательно следившему за русской периодикой³². Есть логические основания предполагать, что этот источник оставался для Пастыря главным и единственным критерием оценки пушкинского текста достаточно длительное время. Как свидетельствуют материалы «Летописи жизни и творчества А. С. Пушкина», вышедший в конце июля — начале августа 1820 г. тираж первого издания поэмы в основном расходился в пределах Петербурга. Даже в Москву, не говоря уже о других городах, отдельные экземпляры книги попали с оказиями, а отнюдь не в результате нормального процесса книготорговли. Так, Дмитриев ожидал посылку от Александра Тургенева с начала августа по конец сентября. Экземпляр с

дарственной надписью от Пушкина, сделанной в сентябре, очевидно, по поручению сосланного поэта, другим лицом, появляется у давнего друга семьи Пушкина, надо полагать, лишь в первую неделю октября. 7 октября Василий Пушкин еще ожидал своего экземпляра книги племянника и впервые познакомился с нею у того же Дмитриева. Сибирский генерал-губернатор Михаил Сперанский, восхищавшийся опубликованными отрывками «Руслана», в середине октября самой книги не имел. В начале сентября Тургенев отослал экземпляр «Руслана» Константину Батюшкову в Италию. Вильгельм Кюхельбекер читал поэму в обществе брата Дениса Давыдова Льва Васильевича во второй половине ноября в Дрездене. Губернский Псков, где в 1820 г. обитал Евгений, топографически близок Санкт-Петербургу, но маловероятно предполагать, что любознательный Пастырь получил каким-то образом экземпляр полного текста «Руслана и Людмилы» существенно раньше, чем родные и друзья Пушкина в Москве и других местах Европы и России. Ведь и сам автор впервые увидел книгу только весной 1821 года³³.

Отсюда следует вывод: с достаточной степенью вероятности можно предполагать, что источником суждений Евгения о поэме в октябре 1820 г., т.е. в период написания цитированных писем Анастасевичу, а также аналогичного послания Хвостову скорее всего служили журнальные, отрывочные публикации.

Тем не менее, и они чем-то задели сознание священника, который, критикуя Воейкова, вновь и вновь возвращается к феномену пушкинской поэмы, пусть и не приемля ее идейно и по форме. Во всяком случае, никакое другое литературное произведение, опубликованное в данном году, его интереса и взволнованности не вызывало.

Заслуживает внимания также изменение оценочной формулировки в письме от 5 ноября, ведь в языке пушкинской поры слово «странный» чаще всего употребляется не в отрицательном смысле. Основное значение — необыкновенный, непонятный, вызывающий недоумение...³⁴. Не является ли это результатом прочтения полного текста поэмы и некоторой растерянности умного человека с устоявшимися литературными вкусами перед принципиально новым, еще необъяснимым феноменом отечественной словесности?

Во всяком случае, отыскивая убедительные ответы на сформулированные выше вопросы №№ 2 и 3, не можем однозначно утверждать, что первоначальная негативная реакция Владыки на поэму «Руслан и Людмила» (или, вероятнее, ее отрывки) не изменилась уже два месяца спустя и стала более осторожной и взвешенной оценкой, предполагающей возможность дальнейшей эволюции взглядов Евгения к итоговой оценке Пушкина, как «хорошего стихотворца». В устах Пастыря эта похвала немалого стоила!

С другой стороны, отношение священника к самому Пушкину не могло не увязываться с его личными впечатлениями периода псковского архиепископства. Переехав в 1816 г. во Псков, Евгений, как он писал впоследствии, познакомился с родней Поэта, жившей на землях епархии (ныне заповедник «Пушкинские горы») или наезжавшей туда. К сожалению, единственный документ — цитированное письмо от 15 февраля 1837 г. — не дает определенного ответа: имело ли место личное знакомство, или Пастырь судил о Поэте по беседам его с родственниками и знакомыми.

Но и в том, и в другом случае, впечатления Евгения о Пушкине должны были быть далеко не блестящими. «Рассеянный», — по выражению самого Поэта, — образ жизни экс-лицеиста, чиновника X класса (т.е. коллежского секретаря), с окладом 800 рублей в год был, как известно, исполнен «буйства»; частых пирушек, беспорядочных связей с женщинами, увлечением азартными играми, а главное, острыми конфликтами с родней и столкновениями с властями. В «Летописи жизни и творчества Пушкина» — тому есть многочисленные подтверждения, например: постоянные ссоры с отцом на денежной почве, другие приключения, вплоть до «объяснения по неизвестному поводу с пистолетом в руках»: — ссора с дядюшкой Семеном Ганнибалом из-за девицы Лошаковой, едва не кончившаяся дуэлью; мягко говоря, прохладное отношение к службе, вызывавшее возмущение даже у друзей Поэта; мотовство, не обеспеченное доходами; устные и письменные инвективы в адрес Александра I и его приближенных и т.д. и т.п.³⁵

В этом была и определенная позиция, своего рода имиджмейкерство: «Без шума никто не выходил из толпы» (Пушкин), «Овцы стадаются, а лев ходит один» (Федор Глинка о Пушкине).

Пушкиным пугали невинных девушек. Его серьезно подозревали в безбожии. Незадолго до окончания «Руслана» и отправки Поэта на юг Российской империи, в свете говорили: «У Пушкина всякий день дуэли»³⁶.

Словом, в бытность Евгения во Пскове, а Пушкина — то в Петербурге, то в Михайловском на Псковщине — у Поэта сложилась как раз та самая репутация, которую помянул Пастырь в последнем письме: «...плохой сын, родственник и гражданин». Примеры тому могут быть умножены: и приключениями Пушкина на юге, и фактами из Михайловского «заточения» 1824–1826 гг.³⁷

Но в тот период Пастырь уже занимал митрополичью кафедру в Киеве и позже вряд ли получал регулярную информацию о последующей жизни Поэта 30-х гг. — хорошего семьянина, нежного, заботливого сына и брата, старавшегося, по мере сил, ладить с властями³⁸. В последние годы жизни Поэт был явно лучше своей былой репутации. Но об этом знали, кроме родных и друзей, разве что сыщики III отделения, да царь с Бенкендорфом...

Таким образом, анализ эпистолярного материала, касающегося мнений митрополита Евгения об Александре Пушкине, позволяет судить о том, что известное высказывание Пастыря о Поэте по поводу его гибели отражает: с одной стороны, представления о личности Пушкина, сложившиеся в общественном мнении двора и света на протяжении 1817–1820 гг., а также, находившие своеобразные подтверждения вплоть до событий 1825–1826 гг., а с другой — актуальную оценку просвещенным священником творений покойного. Полагаем, что Евгений хорошо представлял себе художественную значимость творческого наследия Поэта, авторитет которого уже прочно утвердился в среде тогдашней интеллигенции³⁹.

Неделю спустя после появления текста письма Евгения Снегиреву. Пастырь скончался. Среди свидетелей его ухода был и штаб-лекарь Евстафий Рудыковский — тот самый, который лечил Поэта в памятном 1820-м во время путешествия на юг Империи⁴⁰.

Событийный круг замкнулся, сопрягая Вечности, Судьбы Пастыря и Поэта.

Год спустя в «Общем Отчете» Министерства народного просвещения России, представленном Николаю I бывшим собратом Александра Пушкина по веселому «Арзамасу», а впоследствии его яростным гонителем, Сергеем Уваровым, говорилось о том, что Императорская Российская Академия «лишилась действительных членов: Евгения, бывшего Митрополита Киевского и Галицкого (...), действительного статского советника Дмитриева (...), титулярного советника Пушкина»⁴¹. Последний Новиковец, Последний Карамзинист, Первый поэт России... Академия постановила запечатлеть их образы в портретах, заказанных Петербургской Академии художеств.

В том же 1938-м увидели свет первые 8 томов «Сочинений Александра Пушкина», подготовленные его родными и друзьями, а также 1-й том, «Словаря русских светских писателей...», изданный Иваном Снегиревым — общим знакомым Пушкина и Евгения⁴².

Семь лет спустя Михаил Погодин опубликует краткую биографию Митрополита Евгения, предвзявшую полное издание «Словаря...»⁴³

Семнадцать лет спустя Павел Анненков предпошлет свои «Материалы для биографии А. С. Пушкина» новому, уже научному изданию произведений Поэта⁴⁴.

«Смерть многому, столько ж доброму, как и худому мешает. Надобно спешить пользоваться жизнью»⁴⁵.

Примечания и литература

¹ «Словарь...» был в основном завершен Евгением к 1812 г. и впервые издан в Санкт-Петербурге в бытность его архиепископом во Пскове (1818). Девять лет спустя, уже после переезда автора в Киев, появилось 2-е издание, исправленное и дополненное, вышедшее, как и предыдущее в 2-х томах. Его том 1-й и составляет одно из важнейших поступлений в фонды Киевского музея А. С. Пушкина в текущем 2002 году. Выходные данные: СПб, Тип. И.Глазунова, 1827.— 346 с. (Описание книги — на карточке, составленной вед. н.с. Сергеем Мамаевым, копия — выполнена зав. фондами Виталием Глазейкиным. Фондовый № KB-64017).

² Ср.: Словарь русских писателей XVIII века. Вып. I (А—И).— Л.: Наука, 1988.— С. 5, прим. 4; см. также с. 120—121. В 1995 г. «Словарь исторический» был переиздан и дополнен биографической статьей о митрополите Евгении, взятой из второй части его труда «Словарь русских светских писателей...» сначала изданного частично в 1838 г. Иваном Снегиревым, и полностью — в 1845 г. Михаилом Погодиным в 2-х томах.

³ Кроме статьи в «Словаре русских светских писателей...», см. также: В. Боцяновский. Евгений // ЭС.— 1893.— Т. XI (21).— С. 411—413 (с библиографией); Кононко Е.Н. Болховитинов // Словарь русских писателей XVIII века.— С. 119—121 (с библиографией).

⁴ Там же; а также: Ананьева Т. «Читайте для познания Киева...»// Митрополит Евгений Болховитинов. Выбранные работы из истории Киева.— К.: Либидь, 1995.— С. 5—34.

⁵ Милюков П. Н. Воспоминания.— Т. I.— М.: Современник, 1990.— С. 321.

⁶ Ср.: Пушкин. ПСС. Справочный (17) том. Дополнения и исправления. Указатели.— М.—Л., Изд. АН СССР, 1959.— С. 195 (упомянуто лишь наименование послания Державина исторический «Евгению. Жизнь званская», цитата из которого взята в качестве эпиграфа к стихотворению «Осень» (отрывок).— Там же. Т. 3.1.— М.— Л., 1948.— С. 318. Текст державинского произведения см.: Сочинения Державина с объяснительными примечаниями Я. Грота.— Т. 2.— СПб.: Изд. Императорской АН, 1865.— С. 632—645, с примечаниями; Модзалевский Б. Л. Библиотека А. С. Пушкина (Библиографическое описание). Отдельный оттиск из издания «Пушкин и его современники», вып. IX—X.— СПб.: Тип. Имп. АН, 1910.— 377, 381 (указатель).— Репринтное изд.— М.: Книга, 1988; Модзалевский Б. Л. Библиотека А. С. Пушкина. Новые материалы // Библиотека А. С. Пушкина. Б. Л. Модзалевский. Приложение к репринтному изданию.— М.: Книга, 1988.— С. 11—53.; В статье: Шапошников В. В. Новый документ о книгах библиотеки А. С. Пушкина // Пушкин. Временник Пушкинской комиссии.— 1937.— Т. 3.— С. 367, № 12,— фигурирует описание 9-ти разновременных изданий книги: Попий. Опыт о человеке.— В переводах с французского и английского языков, выпускавшихся с 1757 по 1812 гг., одно из которых принадлежало Пушкину. Не исключено, что это был Попий «...с историческими и философическими примечаниями 1806 г.» и пометкой «Перевел митроп. Евгений Болховитинов». Однако, поскольку экземпляр самой книги не сохранился, а в списке: «Регистр книгам у Г[осподина] А. С. Пушкина, прокомментированном автором статьи значится лишь: «41. Опыт о человеке — I» (С.359) нет уверенности, что в библиотеке поэта имелся именно том с переводом Евгения.

⁷ Лернер Н. О. Труды и дни Пушкина.— СПб.: Тип. Имп. АН, 1910.— С. 414. К сожалению, в труде этого пушкиниста личность митрополита Евгения была ошибочно отождествлена с его тезкой — архиепископом Евгением (Казанцевым), занявшим псковскую кафедру после отбытия своего предшественника в Киев (1822) и принимавшего у себя Пушкина, в частности, в сентябре 1825 г. (Там же.— С. 126; ср. также: с.402 и 414, где некоторые факты биографии Евгения — митрополита Киевского, в том числе дата его рождения отнесены к личности Евгения — архиепископа псковского, позднее занимавшего кафедры в Тобольске, Рязани и Ярославле, и никогда не возглавлявшего Киевскую епархию. В именном указателе к работе Николая Лернера (с.512) читаем, в частности: «Евгений (Казанцев), архиепископ, потом митрополит киевский(?!). Краткие справки об этих церковных иерархах см. также: Черейский Л.А. Пушкин и его окружение.— Л.: Наука, 1988.— С. 45 (Болховитинов) и 176 (Казанцев). Точные факты контактов одного из упомянутых князей церкви с Поэтом и оценки его творчества, данные другим (1825 и 1820 гг.) приводит Мстислав Цявловский («Летопись жизни и творчества А. С. Пушкина.— Т. I.— М.: Изд-во АН СССР, 1951.— С. 241, 258, 264 (Болхо-

вигинов), 607, 640, 649 (Евгений (Казанцев, Андрей Евфимиевич)), а также по указателю: сс.842, 850. В первой биографической хронике Пушкина, составленной Яковом Гротом, также упоминается дата кончины Евгения, митрополита киевского без прочих комментариев (Пушкин, его лицейские товарищи и наставники. Статьи и материалы Я. Грота. Издание 2-е.— СПб, 1899.— С.3 06).

⁸ Черейский Л. А. Указ. соч.— С. 45.

⁹ Там же; а также: Старина Русской земли. Историко-археологические исследования, биография, учено-литературная переписка, заметки и дневники воспоминаний Ивана Михайловича Снегирева. Издание А. Д. Ивановского.— Т. I. кн. 1-я.— СПб.: Тип. Ф. С. Сушинского, 1871.— С. 135.

¹⁰ Примечание Б. Л. Модзалевского к письму Пушкина кн. Петру Вяземскому, датированному концом октября или началом ноября 1825 г. (№ 185): Пушкин. Письма. Под ред. и с примечаниями Б. Л. Модзалевского. 1815—1825. Труды Пушкинского дома АН СССР.— Госиздат.— М.—Л., 1926.— С. 522.

¹¹ Боцяновский В. Указ. соч.— С. 413.

¹² Благой Д. Д. Творческий путь Пушкина. 1813—1826.— М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1950.— С. 233, 559, прим. 53.

¹³ Томашевский Б. Пушкин.— Кн. I (1813—1824).— М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1956.— С. 352.

¹⁴ Ср.: Пушкин в печати. 1814—1837. Хронологический указатель произведений Пушкина, напечатанных при его жизни. Сост. Н. Синявский и М. Цявловский // Русская Пушкиниана.— 1938.— Вып. I.— С. 9—15.— №№ 1—40, 44—47.

¹⁵ Там же.— С. 14—15.— №№ 41—43.

¹⁶ 1820.— № 11.— С. 213—220. Цит. по: Летопись жизни и творчества А. С. Пушкина. 1799—1826. Сост. М. А. Цявловский.— Изд. 2-е.— Л.: Наука, 1991.— С. 219.

¹⁷ Там же.— С. 240—244; «баталию» в печати по поводу «Руслана» назвал «чернильной войной» Александр Бестужев (Летопись, с.244).

¹⁸ Письма митрополита Евгения Болховитинова к петербургскому ученому библиографу В. Г. Анастасевичу. С предисловием Н. А. Полетаева // Русский архив.— 1889.— № 7.— С. 369, № 114; см. также: Цявловский М. А. Летопись.— С. 241.

¹⁹ Там же. Письма...— С. 373, № 116; Цявловский М. А. Указ. соч.— С. 373.

²⁰ Там же.— Письма...— С. 377—378, № 118; Цявловский М. А. Указ. соч.— С. 264—265.

²¹ Воейков // ЕС.— 1892.— Т. VI^а(12).— С. 832.

²² Новейшую републикацию см.: Пушкинист.— 1989.— Вып. I.— С. 354—358.

²³ Там же.— С. 354.

²⁴ Републикацию статей А. А. Перовского см.: Антоний Погорельский. Избранное.— М.: Советская Россия, 1985.— С. 372—390.

²⁵ В. Разбор поэмы «Руслан и Людмила», сочинение Александра Пушкина // Пушкинист.— 1989.— Вып. I.— С. 344—345; см. также: Тынянов Ю. Н. Пушкин и его современники.— М.: Наука, 1968.— С. 59—60.

²⁶ См.: Русские писатели XIX века о Пушкине.— Л.: Художественная литература, 1938.— С. 9 (Н. М. Карамзин), 11 (И. И. Дмитриев); Летопись.— С. 243; Тынянов Ю. Н. Указ. соч.— С. 59—62. Эпистолярный «суд» карамзинцев над «Русланом и Людмилой» с июня по октябрь 1820 г.

²⁷ М. К-ва. «Скромный ответ...».— С. 355 (см. также прим. 22). Русские писатели...— С. 11. Летопись.— С. 230, 243; Дмитриев И. И. Сочинения.— М.: Правда, 1986.— С. 398–399.

²⁸ См. прим. 25.

²⁹ Письма...— С. 370–371, № 115; Переписка Евгения с Державиным, чтение Я. К. Грота с приложением писем преосвященного к графу Хвостову и К. К. Гирсу.— СПб.: Тип. Имп. АН, 1868.— С. 191, № 99.

³⁰ *Боцяновский В.* Указ. соч.— С. 412.

³¹ Переписка...— С. 188, № 96 («Вкус словесности с веками переменится, и для потомства, может быть многие из наших современников покажутся Тредьяковскими).

³² См прим. 18.

³³ См.: Летопись.— С. 221–222, 240–241, 242; 228, 242, 250, 264.

³⁴ Словарь языка Пушкина.— Т. 4.— М.: Гос. изд-во иностр. и национ. словарей, 1961.— С. 393. (Характерный пример, в частности, содержится в тексте той же поэмы «Руслан и Людмила»: «Все смолкло. В грозной тишине // Раздался дважды голос странный // И кто-то в дымной глубине // Взвился чернее мглы туманной...». Цит. по: А. С. Пушкин. ПСС.— Т. IV.— М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1950.— С. 15. См. также подборку прочих цитат в этом «Словаре»: из «Евгения Онегина», «Бориса Годунова», «Пиковой дамы» и других произведений, особенно следующие высказывания Поэта: 1) «В зрелой словесности приходит время, когда умы, наскуча (...) ограниченным кругом языка условленного, избранного, обращаются к свежим вымыслам народным и странному просторечию» и 2) «В других местах Корана Алла клянется копытами кобылиц, плодами смоковницы, свободою Мекки, добродетелию и пороком, ангелами и человеком и проч. Странный сей риторический оборот встречается в Коране поминутно».

У Владимира Даля зафиксировавшего словарный состав русского языка середины XIX века, кроме понятий тождественных или аналогичных, приведенным выше, встречаются также толкования: «Странный» — суть «чудный», «особенный», «необычайный» (Толковый словарь живого великорусского языка.— Т. IV.— М.: Гос изд-во иностр. и национ. словарей, 1955.— С. 335. Полагаю, что трактовать в сугубо отрицательном смысле последнее высказывание митрополита Евгения по поводу поэмы «Руслан и Людмила», хотябы на основании этимологического смысла понятия «странный» нельзя: «странный» не есть «глупый») Ср. также: Словарь русского языка.— Т. IV.— М.: Гос. изд-во иностр. и национ. словарей, 1961.— С. 386.

³⁵ См.: Летопись.— С 135 (о «проказах» и кутежах в компании П. П. Каверина с 11 июня 1817-го (то есть практически сразу по выпуску из лицей) и до марта 1819 г.); 141–142 (ссора с дядюшкой Семеном Ганнибалом в июле–августе 1817 г., вспыхнувшая в Михайловском — на вечере во время танцев, из-за девицы Лошаковой, завершившаяся вызовом родственника на дуэль, к счастью, не состоявшуюся, ввиду примирения дяди и племянника; 146 (упреки братьев Тургеневых по поводу эпиграмм и прочих нападок на правительство, однажды также закончившееся вызовом Николая Тургенева на дуэль Пушкиным; этот приятель «не раз дает чувствовать» Пушкину, «что нельзя брать ни за что жалованье и ругать того, кто дает его» (сентябрь 1817 — 19 марта 1820); 136 (проживая с родителями в Петербурге, Пушкин находится с ними в натянутых отношениях, временами переходящих во враждебные,

поскольку отказы отца в деньгах вызывали постоянные ссоры его с сыном и т.д. Естественно, первое духовное лицо во Псковской епархии не могло не быть информировано о поступках молодого Пушкина, в том числе, быть может, и родственниками Поэта.

³⁶ Там же.— С. 172, 201; см. также с. 173, 185, 191, особенно фраза Ал. Тургенева по случаю дружеской встречи в компании Поэта и прочей «братии»: «не могу сказать вся христиане, потому что будет и молодой Пушкин».

³⁷ Там же.— С. 468, 472–473. Исключительно важна следующая фраза из письма Петра Вяземского Ольге Пушкиной, датированного ноябрем 1824 г. Автор просит сестру Поэта: «умолять его сделать первые шаги к примирению с отцом». Он беспокоится, что враги Пушкина обрисуют его в глазах Александра I «человеком, который восстал против всех законов божеских и человеческих, который не выносит ни малейшего ограничения, из которого получится плохой гражданин, так как он плохой сын. «Вяземский вспоминает, что он не раз говорил с Пушкиным на эту тему, но безуспешно». (Как видим, русский перевод французского текста письма даже словесно почти совпадает с формулировкой из последнего письма владыки Евгения проф. Снегиреву: «плохой сын и плохой гражданин»). Какого же накала должна была достичь ситуация, если одновременно зафиксирован... испуг Александра I, спровоцированный известием о якобы случившемся приезде Александра Пушкина в столицу, то есть его самовольном побеге из Михайловского затворничества.— Всесильный монарх успокаивается лишь разузнав, что в Петербурге всего лишь младший брат объекта его страха и беспокойства — Лев Пушкин.

³⁸ Ср.: Вересаев В. Пушкин в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников.— Т. II.— М.—Л.: Akademia, 1932.— С. 35, сл.

³⁹ Ср.: Анненков П. В. Материалы для биографии А.С.Пушкина.— М.: Современник, 1984.— С. 381–384, а также высказывания владыки Евгения, датированное 22 ноября 1820 г., отнюдь не относящееся, по понятным причинам, к автору «странной поэмы»: «Великие гении, как сказал прекрасно Гораций (...) превозвышающиеся в искусствах, самим блеском своим жгут завистников, и только по смерти зависть прекращается и начинается любовь». (Письма...— С. 382, № 120).

⁴⁰ *Ананьева Т.* Указ. соч.— С. 32; *Анненков П. В.* Указ соч.— С. 86–88, 454 (указатель).

⁴¹ Журнал Министерства Народного Просвещения.— 1838.— № 4.— С. СХХ.

⁴² См.: Черейский Л. А. Указ. соч.— 406. (Там не было статьи о Поэте, ибо книга была на четверть века старше года своего выхода в свет.

⁴³ См. прим. 2.

⁴⁴ См. прим. 39.

⁴⁵ *Евгений.* Письма...— С. 376, № 117.

Сергей МАМАЕВ,
канд. искусствоведения,
ведущий научн. сотр.,
«Киевский музей А. С. Пушкина»

ГЕРМАНСКИЙ ВОЯЖ ГОСПОЖИ КУРДЮКОВОЙ

*По дороге, в чистом поле
Колокольчик наш заглох,
И, невиданный дотоле,
Молча тащится, трёх-трёх,
Словно чопорный германец
При ботфортах и косе,
Неуклюжий дилижанец
По немецкому шоссе.*

П. А. Вяземский. «Памяти живописца Орловского»

Поскольку самым значительным достоянием Киевского музея А. С. Пушкина является его книжная коллекция, то и в данном случае мне приходится говорить о книге. Но начну издалека.

Как известно, к XVIII в. в литературе складывается своеобразный жанр «записок путешественника», о чем писалось уже неоднократно¹. С начала XIX в. особое место в контексте «литературных странствий» начинает приобретать Германия. Объективные причины тому легко можно отыскать. Но я, в первую очередь, хотел бы обратить внимание на ту роль, которую сыграло в этом процессе романтическое движение. Дело в том, что именно романтики предприняли максимум возможного для того, чтобы в обитателях всех 38 субъектов новообразованного Германского Союза воскрес истинно немецкий дух, задремавший было в патриархальной тиши микроскопических княжеств вроде Липпе-Детмольт, Рейс-Грейц или Гессен-Гомбург. В 1814г. прозвучало пламенное воззвание Йозефа Гёрреса о восстановлении Кёльнского собора. Гёррес пишет: «В своей незавершенности, уподобляющей его развалинам, в своей заброшенности он служил образом Германии — Германии, какой стала она со времен смешения языков и мыслей; так пусть же послужит он и символом нового царства, которое мы построим»².

Даже Гёте, с пренебрежением относившийся к романтической школе (нужно сказать — отвечавшей ему полной взаимностью), решил тряхнуть стариной и в 1823 г. выпустил в свет радикальнейшим образом переработанную старую свою статью «О немецком зодчестве», посвященную описанию достоинств готической архитектуры³.

Всякое «новое царство» жаждет старых сказок. Они и не замедлили появиться на свет из под усердного пера братьев Гримм. Однако этого было мало, нужны были предания более величественные, захватывающие дух и зовущие на подвиг. И тут-то неисчерпаемым источником сюжетов подобного рода оказались легенды старого Рейна. Первыми обратились к ним еще до войны авторы ставшей манифестом немецкого романтизма книги «Волшебный рог мальчика» — Людвиг Ахим фон Арним и Клеменс Брентано. В 1802–1803 гг. они совершили путешествие к отцу немецких рек, оставившее неизгладимый отпечаток на всем их творчестве. Разумеется, путешествия по Рейну предпринимались и до них. Тот же Гёте еще в 1774 г., покончив с Вертером, отправляется в подобное плавание. Но именно Брентано и фон Арним наметили тот перечень легендарных мест, которые непременно должен был посетить странствующий энтузиаст и которые в дальнейшем подробно описывались в каждом новом издании путеводителей Рейхардта. Интересно, что Брентано еще до поездки на Рейн сочиняет образ волшебницы Лорелеи, настолько прочно вошедший через Гейне в мифологию романтизма, что читатель далеко не всегда даже подозревает об истинном ее создателе⁴. Невозможно перечислить всех очарованных странников, проследовавших по этому маршруту только в первой половине XIX столетия — от молодого Ф. Энгельса до столь же молодых М. И. Глинки и И. С. Тургенева. И вся Германия под воздействием романтической литературы начинает казаться мечтательному чужеземцу какой-то таинственной страной грез. «Как давно хотелось побывать опять в немецком царстве, посмотреть на шиллеровские лица, мечты...»⁵ — пишет другу Н. В. Станкевич (Станкевич — Неверову 5 февр. 1835г.) Неправда ли примечательный оборот: «посмотреть на мечты...»? Кто только не внимал с восхищением и страхом рассказам о мученичестве 11 000 кёльнских девственниц, о жадном епископе Гаттоне, загрызенном

мышами в своей башне, или о спрятанном гномами в глубинах Драхенфельса золоте Нибелунгов!

Однако уже к началу сороковых годов острота ощущений от частого употребления постепенно стирается и в описания романтических достопримечательностей (в том числе и у русских путешественников) вкрадывается явственно ощутимая ирония. Вот как раз в это время и появилась на шумевшая в России поэма в трех частях И. П. Мятлева «Сенсации и замечания госпожи Курдюковой за границую дан л'Этранже». Первая ее часть «Отъезд. Германия» вышла в 1840 в Тамбове (в тексте Курдюкова сама называет Тамбов своей родиной) в издании книгопродавца Д.Федорова (хотя Смирнов-Сокольский в этом небезосновательно сомневается), остальные — «Швейцария», «Италия» — соответственно, в 1843 и 1844 гг. В этой написанной макароническим слогом поэме балагур Мятлев устами своей героини, мешая русские, французские, а иногда и прочие слова, подсмеивается над всякими прекраснотушными иллюзиями, но подсмеивается не зло, все понимая и ничего не отвергая:

На яву ли то,— во сне?	И немецкая трава!
Я в немецкой стороне!	Закружилась голова;
Для меня все вещи новы	Вне себя от восхищенья;
И немецкия коровы,	Все предмет мне удивленья! ⁶

Несмотря на юмористический характер текста, издание это представляет собой редкий в своей гармонической цельности памятник книжного искусства, чему причиной, как пишет специалист-искусствовед, «подвижническое содружество всех создателей книги, начиная от автора, художника, издателя, типографа и кончая книгопродавцем»⁷. Иллюстрации к поэме выполнял знаменитый в будущем карикатурист и издатель «Русского художественного листка», В.Ф.Тимм. Напомним также, что автор книги — поэт, действительный статский советник и камергер Иван Петрович Мятлев (1796—1844) — был хорошим знакомым Пушкина, Жуковского, Вяземского, Лермонтова (о котором речь впереди) и Глинки, по его просьбе написавшего «Тарантеллу» на его слова. Перу Мятлева, помимо всего прочего, принадлежат популярная долгое время в самых разных кругах русского общества песня «Фонарики-сударики», а

также знаковые для русской культуры строки «Как хороши, как свежи были розы». Строки эти стали побудительным мотивом к созданию знаменитого стихотворения в прозе И. С. Тургенева, потом — не столь знаменитой статуи Беклемишева, и, наконец, уже в XX веке, проживавший в Эстонии Игорь Северянин эффектно завершил цикл, написав:

Как хороши, как свежи будут розы,
Моей страной мне брошенные в гроб.

Музей А. С. Пушкина располагает вторым изданием поэмы Мятлева, вышедшим в 1856—57 гг. там же, в Тамбове и почти полностью воспроизводящим первое (точнее — его I и III частями — Германия и Италия — под одним полукожаным переплетом: КП-893). Здесь нет нужды приводить библиографическое описание книги, поскольку таковое имеется в известном каталоге Н. П. Смирнова-Сокольского «Моя библиотека»⁸, а также в недавно вышедшем каталоге собрания М. С. Лесмана⁹. Обратим внимание лишь на владельческие пометы. На форзаце нашего экземпляра имеются два ярлыка. Один из них, декоративно-шрифтовой, гласит: «Изъ книгъ барона Михаила Таубе». Инициалы М. Т. тиснены и на кожаном корешке переплета. Род баронов Таубе к началу XX в. уже давно укоренился в России. Самого известного из них, генерала от артиллерии Максима Антоновича находим мы на картине Репина «Заседание Государственного Совета» из ГРМ. Другой, по свидетельству Б. Садовского, был полицмейстером в Нижнем Новгороде. Однако нас интересует Михаил Таубе. Из глубин архива Я. И. Бердичевского всплыло имя Михаила Александровича Таубе, профессора СПб университета. Более об этом владельце узнать ничего не удалось. Зато второй экслибрис — ксилография с архитектурным пейзажем (Пашков дом в Москве) и текстом «Из книг Н.Н. Орлова» гораздо «прозрачнее». О Н. Н. Орлове (1898—1965), известном московском книжнике, выдающемся библиографе, члене РОДК (Российское общество друзей книги) с симпатией вспоминали и академик А. А. Сидоров, и П. Н. Берков в своей «Истории советского библиофильства»¹⁰. Перед нами, вероятно, экземпляр из московской библиотеки Н. Н. Ордова, частично распыленной после того, как он в 1934 г., по собственному выражению, но вряд ли по собственной воле, «покинул Москву» и оказался в Караганде. Грави-

рованный пейзаж не подписан художником, однако выдает руку И. Н. Павлова, исполнившего книжные знаки для многих членов РОДК. О нем в начале двадцатых, в пору стихийного сноса деревянных строений на дрова, другой замечательный книжник, М. А. Осоргин, писал: «Догадливый художник-гравер Иван Павлов спешно зарисовывал и резал на дереве исчезающую красу деревянных домиков»¹¹.

Теперь вернемся к содержанию поэмы. Начнем с того, что само ее название, на мой взгляд, есть откровенная пародия на сочинение А. Ламартина «Воспоминания, впечатления, размышления и картины или Записки путешественника» («Souvenirs, impressions, pensees et paysages ou Notes d'un voyageur»), первый том которого — «Путешествие на Восток» (Париж, 1835) имеется в коллекции Музея А. С. Пушкина (КП-283). Далее, бросается в глаза весьма своеобразный облик главной героини — сквозь всю кажущуюся легкомысленность ее болтовни, неожиданно замечаешь острый и тонкий ум, незаурядную наблюдательность и довольно обширные познания в самых разных областях. Кстати, неординарность этого персонажа подчеркивал в свое время М. Ю. Лермонтов в стихотворном послании Мятлеву:

Вот дама Курдюкова,
Ее рассказ так мил,
Я от слова до слова
Его бы затвердил.

Мой ум скакал за нею,
И часто был готов
Я броситься на шею
К madame de-Курдюков.

Самое главное, что все описываемые объекты не только действительно хорошо знакомы автору, но и проанализированы с весьма оригинальной точки зрения, как будто подытоживающей многолетний опыт десятков других путешественников. Чтобы лишний раз подкрепить такое впечатление, приведем несколько фрагментов «Сенсаций и замечаний...», которые лучше любого описания проиллюстрируют неповторимые особенности авторского стиля. Первое, с чем сталкивался русский в германских землях, были языковые затруднения. Действительно, большинству русских дворян, воспитанных по-французски, немецкая речь давалась с трудом. Об этом говорил Пушкин¹², о необходимости брать уроки немецкого писал домой Гоголь¹³. В этой же ситуации оказывается и наша героиня, едва сев на пароход:

...Говорю: *мон капитен*,*
Он в ответ мне: *нихт ферштейн!***
Немец на беду копченный,
По-французски неученый.
Я не знаю *лалеман*;***

Ну признаться, *се шарман!*****
Уж мне это компанейство:
Настоящее злодейство,
Привилегию давать,
Чтоб меня не понимать¹⁴.

Но уже вскоре М-те начинает вставлять в свою русско-французскую речь и немецкие слова, создавая таким образом дополнительные трудности для переводчика, поскольку пишется все русскими буквами:

Но взглянуть бы на Бад-Баден!
Неужель *нур ди маладен******
Наполняют так его?

Нет!.. у многих ничего
Никогда и не болело,
Но им дома надоело¹⁵.

Другой пример — описание достопримечательностей Кёльна (наша героиня путешествует по Рейну и Майну вверх — от Кёльна до Майнца и далее — Франкфурта). Первое, конечно — собор:

Вот *ле-Дом*,***** большое зданье,
И вокруг него гулянье.
Это кирка древних лет;
Стены все как *петинет*,*****
Или кружево в узорах.
Первая она во взорах,

Как к Колони подъезжать.
Только надобно сказать,
Что доделать не успели,
Или лучше не сумели,
И надстроили кой-как,—
На нее простой колпак.

Действительно достройка кёльнского собора стала камнем преткновения для немецких архитекторов почти на целое столетие. И не случайно Курдюкова (вслед за Гёрресом!) при виде его вспоминает Вавилонскую башню и смешение языков:

Но как в башне *де Бабель*
Было языков смешенье...¹⁶

* Мой капитан (*искаж. франц.*).

** Не понимаю! (*искаж. нем.*).

*** По-немецки (*искаж. франц.*).

**** Это прелестно! (*искаж. франц.*).

***** *nur die* — те, которые (*искаж. нем.*), *malad* — больной (*искаж. франц.*), т.е. любопытный немецко-французский гибрид.

***** *Le Dome* — собор (*искаж. франц.*).

***** от фр. *retinette* («мелочь»), т.е. филигрань (рус. «скань») — ювелирная техника: кружевной узор из тонкой проволоки.

талась в то время статуя «Ариадна на пантере» Иоганна Генриха фон Даннекера (1758—1841), известного в прошлом представителя немецкого неоклассицизма, друга детства Ф. Шиллера. Обязательность осмотра статуи могла сравниться разве что с паломничеством к «Сикстинской мадонне» в Дрездене. Ее видели сообщившие об этом в путевых заметках П. В. Анненков, А. И. Кочелев, М. И. Глинка, вплоть до Санина из тургеневских «Вешних вод»: он тоже «Зашел посмотреть Даннекерovu Ариадну, которая ему понравилась мало...»

Вот как реагирует на статую наша путешественница:

Поутру взяла я ванну,	Что за стан за горделивой,
И пошла смотреть <i>Арьянну</i> ,	Гибкой, ловкой и красивой!
Что у Бетмана в саду.	Что за ножка, за спина!
<i>Ком се бо, э ком се ду!</i> *	Что за... ну вот тебе на,
Этот мрамор, эти плечи,	Я совсем почти забылась,
Эта грудь, нет только речи —	И как кавалер влюбилась.
У статуи, чтоб иной	Я мадам, и <i>ла десанс</i> **
Не почел ее живой!	Быть должна моя <i>эссанс</i> *** ²¹

Этот пассаж вовсе не так безобиден, как может показаться с первого взгляда. Ведь время, когда писались эти строки, было отмечено первыми яростными наскоками русских славянофилов на суррогатную, по их мнению, культуру, навязываемую нам с запада. Так, в одной из своих программных статей молодой А. С. Хомяков пишет буквально следующее: «И мы готовы подражать заграничному, и мы, как тот маркитант за Дунаем, который потчевал нас «полушампанским не хуже саксонского», готовы потчевать воскресшего эллина полугреческим не хуже немецкого...» И далее: «Германия говорит своему художнику: «слепи мне фигуру в древнегреческом вкусе», и художник принимается за дело. Ему следовало бы сказать, что он не эллин, что он не поклоняется богам олимпийским, что он родился не под тем небом, воспитан не тою жизнью, — а он лепит

* *comme se beau, et comme se doux* — как это прекрасно, и как это нежно! (*искаж. франц.*).

** *la descente* — приличие, благопристойность (*искаж. франц.*).

*** *essence* — сущность (*искаж. франц.*).

себе да лепит»^{*22}. Как видим, оба автора, хотя и в совершенно разном тоне, подмечают такую существенную черту немецкого неоклассицизма, как его несколько приземленный натурализм, излишняя «телесность». Мнение Хомякова, конечно, разделяли далеко не все, но о том, как классицистские идеалы дрейфовали в сторону уютного бургерского бидермайера свидетельствует хотя бы тот факт, что уже в ближайшие годы «Ариадна» Даннекера стала объектом воспроизведения в фарфоровой пластике. Один из образцов подобной продукции (Императорского фарфорового завода Гарднера) хранится в Киевском музее русского искусства — сдобное тело героини на спине оранжевого в черную крапинку леопарда с пушистой улыбающейся мордой производит столь очевидный комический эффект, что трудно не заподозрить создателей статуэтки в определенной заданности. Иначе говоря, оба приведенные фрагмента с той или иной стороны отражают содержание споров и бесед, ведущихся в русских культурных кругах того времени.

Вообще, в отличие от нас с вами, для современника Мятлева персонажи и картины, изображаемые автором, часто имели прелесть еще и непосредственной узнаваемости. Так кто же послужил прообразом М-те Курдюковой? Здесь уместно вспомнить другое стихотворение М. Ю. Лермонтова, в свое время тесно соприкасавшегося с интересующей нас литературной средой и отозвавшегося на господствующие в этой среде настроения своего рода «антиромантической» декларацией «Из альбома С. Н. Карамзиной»:

Люблю я больше год от году,	Люблю я парадоксы ваши,
Желаньям мирным дав простор,	И ха-ха-ха, и хи-хи-хи,
Поутру ясную погоду,	С<мирновой> штучку, фарсу Саши
Под вечер тихий разговор,	И Ишки М<ятлева> стихи**.

* Речь шла о группе «Амазонка, сражающаяся с барсом» А. Кисса, установленной впоследствии перед фасадом Берлинского музея.

** Причем, это явно перекликается с пушкинскими строками из «Путешествий Онегина»: «Мой идеал теперь — хозяйка, / Мои желания — покой, / Да щей горшок, да сам большой», а те, в свою очередь, отсылают нас к сатире Антиоха Кантемира.

Обратим внимание на имя, поставленное в один ряд с именами И. П. Мятлева и А. Н. Карамзина. Это Александра Осиповна Смирнова-Россет, дочь швейцарского эмигранта, фрейлина двора, женщина замечательная, широко образованная, одаренная, славившаяся в петербургском свете своим искусством непринужденной болтовни, в которой, если взглядеться, то и дело обнаруживаются следы «ума холодных наблюдений, и сердца горестных замет». Все это видно по ее «Запискам», которые, правда, не слишком просты для восприятия, поскольку представляют собой около пятисот страниц слабо структурированного текста с постоянными повторами и мгновенными перескоками из Херсонской губернии в княжество Вальдек-Пирмонт и из 1832 года в 1842, однако удивительно передают великолепную непосредственность устной речи автора. Макароническая манера — одна из ее характерных особенностей. Кстати, детские годы Смирнова провела в Херсонской губернии и поэтому на французскую тираду неожиданно может ответить: «Нехай так.» С юных лет Смирнова научилась держаться на равной ноге с мужчинами, в том числе и самыми выдающимися, чем иногда даже их отпугивала (так, она осталась одной из немногих светских красавиц, в которую не был влюблен Пушкин, зато в нее, 19-летнюю, искренне влюбился 45-летний Жуковский). Показательно в этом смысле еще одно стихотворение Лермонтова, обращенное уже непосредственно к ней самой и известное вошедшей в пословицу фразой:

Без вас хочу сказать вам много,	Что ж делать?.. Речью неискусной
При вас я слушать вас хочу;	Занять ваш ум мне не дано...
Но молча вы глядите строго,	Все это было бы смешно,
И я в смущении молчу.	Когда бы не было так грустно...

О Смирновой-Россет можно рассказывать долго; нас же в данном случае интересует вот что: «Вы - истинная, настоящая мать Курдюковой, ибо вы ее родили; я о вас думал все время, писав ее нашептывания. О вы, которой она посвящена и принадлежит.» — так пишет Смирновой сам Мятлев²³. Действительно, остроумие, образованность, весьма вольное обращение с фактами, макароническая речь — все это очень схоже. Хотя, справедливости ради, нужно добавить, что Курдюкова — не

столько портрет Смирновой, сколько ее бледная тень. В жизни, как и в «Записках», Александра Осиповна позволяла себе шутки куда более соленые, чем героиня Мятлева. Среди ее рассказов есть, например, такой: полковник Засс, отдавая дочь за выходца из Мекленбурга, офицера рижского гарнизона Ранцова, завещал тому присоединить свою фамилию к фамилии тестя, как более знатной. Когда же прошение об этом поступило к государю, Николай Павлович, уважив то, что в Мекленбурге фамилия Ранцовых тоже весьма почтенна, повелел последнему именоваться впредь с потомством все же не Засс-Ранцов, а Ранцов-Засс, чем, надо полагать, заслужил вечную благодарность семейства. Подлинность этой истории проверить трудно: фамилия Зассов действительно была хорошо известна в России — портреты двоих из них, генералов Александра Павловича и Андрея Павловича находятся в Галерее 1812 года, еще один, участник Отечественной войны полковник Андрей Андреевич до 1830 г. командовал Псковским драгунским полком. С Ранцовыми дело обстоит сложнее — сведений об этой фамилии у других мемуаристов обнаружить пока не удалось. Хотя Смирнова не только сообщает, что Ранцовы пришли в Россию при Петре III, но и утверждает, что почерпнула всю эту историю из газеты «Русский инвалид». В этом особая пикантность ее своеобразного юмора²⁴. Интересно, что многие критики младшего поколения (Шевырев, Белинский), не принимая самого тона, усвоенного в определенном кругу, ругали Курдюкову именно за грубость и склонность к неприличиям. Но на эту тему уже писали другие авторы²⁵. Я же хочу обратить внимание еще на одну деталь. Как оказывается, не только главная героиня имела в реальной жизни свой прототип. Приведу еще один, последний, эпизод из «Сенсаций и замечаний...» Курдюкова рассказывает, как была приглашена во Франкфурте в дом сначала к одному посланнику, а затем — к другому. В одном доме, скучном и чопорном, потчевали гостей прозрачным чаем. У другого же посланника гости садятся за стол свободно, не по чинам, как везде, а чай, который разливает молодая хозяйка, — густой и ароматный, опять же по контрасту с предыдущим визитом.

...И хозяйка как мила!
Описать нельзя села;*
Так любезна, так учтива,
И собою так красива,
Как картинка, мудрено
Быть милей. Она к пьяно
Подошла, тихонько села,
Заиграла и запела.
Как поет! э ком эль жу,

*Сет-а дир***, я вам скажу!!
Быль, а точно небылица!
Соловей она, жар птица,
Околдует, заберет
Сердце все, как запоет
*Эр де грас****, иль *Каста дива*****
*Де ла Норма;****** особливо
Нашу песню соловья,
Лучше не слыхала я²⁶.

Тут стоит вспомнить известное стихотворение П. А. Вяземского «Самовар», написанное в 1839 году, т.е. незадолго до рождения М-те Курдюковой, и обращенное к российскому посланнику при Германском Союзе П. Я. Убри:

...Хоть вы причислены к Германскому союзу,
Германской чинности вы сбросили обузу.
За стол не по чинам садитесь, и притом
И лишний гость у вас не лишний за столом.
...Час дружеских бесед у чайного стола!
Хозяйке молодой и честь, и похвала!
По-православному, не на манер немецкий,
Не жидкий, как вода или напиток детский,
Но Русью веющий, но сочный, но густой,
Душистый льется чай янтарною струей.

Потомственный дипломат, внук выходца из Голландии, действительный статский советник и кавалер, управляющий Коллегией министерства иностранных дел, граф Петр Яковлевич Убри (1774–1847) проживал в это время в номинальной столице Германского Союза имперском городе Франкфурте и славился радушием к соотечественникам. «Чайный стол семьи Убриль — наилучший семейный стол из всех возможных». — вторит Вяземскому А.О.Смирнова в своих «Записках». Кстати,

* *cela* — так, настолько (*искаж. франц.*).

** *et comme elle jouet, cette a dir* — ну прямо, как игрушка, то есть (*искаж. франц.*).

*** *Air de grace* — виденье красоты (*искаж. франц.*).

**** *Casta diva* — чистая дева (*искаж. итал.*).

***** *de la Norma* — из Нормы (*искаж. итал.*).

П.Я.Убри был прямым начальником Пушкина на заре его карьеры. Упомянутая здесь «хозяйка молодая» — средняя дочь посланника, Мария — «розовый бутон, маленькая, светленькая; это она готовит чай, и Вяземский посвятил ей очень хорошенькие стихи» — сообщает все та же Смирнова²⁷.

Трудно после этого усомниться, что приведенный фрагмент поэмы Мятлева является парафразой соответствующего места из только что написанного стихотворения П.А.Вяземского и посвящен тоже семейству Убри. И хотя национальная принадлежность посланника прямо не названа, но трудно представить себе, в каком еще франкфуртском доме мог бы звучать в исполнении хозяйки «Соловей» Алябьева!

Что более всего поражает нас сегодня в культуре первой половины XIX века, это та патриархальная простота взаимоотношений между людьми определенного круга, благодаря которой Вена, Франкфурт и Дрезден ощущаются ближе к Москве, Петербургу или Киеву, нежели в наши дни, вне зависимости от путей сообщения и средств массовой информации. Искусство и литература в этой среде являются столь же естественным продолжением жизни, как прогулка или сон. Они не сочиняются, не измышляются, но появляются как бы невзначай, предполагая отсутствие всякой дистанции между художником и публикой. Ведь все эти люди — Вяземский, Жуковский, Пушкин, Мятлев, Смирнова, Глинка, Гоголь — действительно одна компания, узкий, но чрезвычайно продуктивный, несмотря на барскую леность, круг дворянской интеллигенции, который и создал то, что мы до сих пор именуем русской культурой.

По-моему, Сергей Наровчатов сказал когда-то, что дай Бог кому-нибудь из современных писателей войти в литературу так, как это сумел сделать Мятлев, благодаря своим розам и строкам Лермонтова про «Ишки Мятлева стихи». Однако, как утверждает А.Ф.Лосев (и эти слова я советовал бы затвердить наизусть каждому музейному работнику): «...всякая вещь, имеющая хождение в человеческом обществе (а другого общества мы не знаем), всегда есть тот или иной сгусток человеческих отношений...»²⁸. В этом смысле вещь, которую я сегодня попытался вам представить кажется мне весьма примечательной. На примере шуточной поэмы полузабытого Мятлева вдруг становится очевидным, что бывают эпохи, когда под давлением

огромной массы культурных фактов и отношений всякая удачно найденная фраза, мелодия или штрих, точный смысл которых нам, нынешним, давно уж не понятен, оказываются вплавленными в этот монолит и сверкают из него сквозь годы, как кристаллики кварца из глыбы лабрадорского гранита.

Примечания и литература

¹ В том числе: Мамаев С.Г., Тышко С.В. Странствия души по просторам музыки. Творчество М.И.Глинки и мотив путешествия в музыкальной культуре романтизма // Київське музикознавство. Збірка статей.— Випуск 6.— К., 2001; Мамаев С.Г. Пылинка дальних стран. Мотив странствия на примере одного экспоната из Киевского музея А.С.Пушкина // Київ та кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції.— Випуск 1.— К.: Київ, 2001.

² *Гёррес Й.* Кёльнский собор // Эстетика немецких романтиков.— М.: Искусство, 1987.— С. 343.

³ *Брентано Клеменс.* Избранные стихотворения / Составление и примечания А.В.Михайлова.— М.: Радуга, 1986.— Приложение к изданию: Clemens Brentano. Romanzen vom Rozenkranz. Gedichte. Moskau Verlag Raduga. 1985.

⁴ *Гёте И. В.* Об искусстве.— М.: Искусство, 1975.— С. 325.

⁵ *Станкевич Н. В.* Избранное.— М.: Советская Россия, 1982.— С. 118.

⁶ [Мятлев И.П.] Сенсация и замѣчания госпожи Курдюковой за границею дан л'этранже. — Изд. книгопродавца Д. Федорова.— 2-е изд. Тамбов. 1856—1857.— С. 20. *Далее:* Мятлев.

⁷ *Федорова В.И.* Памятник русского книжного искусства 1840-х годов «Сенсации и замечания госпожи Курдюковой за границею дан л'этранже» // Культура и искусство России XIX века. Сборник статей. Государственный Эрмитаж.— Л.: Искусство, 1985. — С. 55.

⁸ *Смирнов-Сокольский Н. П.* Моя библиотека.— Т. I.— М.: Книга, 1969.— С. 358.

⁹ Книги и рукописи в собрании М.С.Лесмана.— М.: Книга, 1989.— С. 156.

¹⁰ См.: Берков П. Н. История советского библиофильства.— М.: Книга, 1971.— С. 118—123; Сидоров А. А. Московские книголюбы // Друг книги — советский библиофил.— М.: Книга, 1981.— С. 150; а также: Книговедение. Энциклопедический словарь.— М.: СЭ, 1982, где перепечатаны краткие выдержки из очерка П.Н.Беркова в указанном выше издании.

¹¹ *Осоргин М. А.* Времена.— Екатеринбург, 1992.— С. 170.

¹² «Только с немецким не могу я сладить.— Писал Пушкин К. Полевому,— Выучусь ему и опять все забуду: это случилось уже не раз». Цит. по: А. С. Пушкин в воспоминаниях современников. В 2-х томах.— М.: Художественная литература, 1974.— Т. 1.— С. 536.

¹³ «В Ахене я займусь месяца два языками, потому что мне чрезвычайно трудно изъясняться, и потом поеду на Рейн» (Н. В. Гоголь — В. А. Жуковскому 28 июня 1836г. Гамбург) // Гоголь Н.В. Собрание сочинений в 7 томах. М. Художественная литература. 1966—1967.— Т. 7.— С. 148.

¹⁴ *Мятлев.* Op. cit.— С. 11—12.

¹⁵ *Ibid.*— С. 167.

¹⁶ *Ibid.*— С. 85.

¹⁷ Ibid.— С. 86–87.

¹⁸ «Сколько психологической правды в этой вещице. Сколько тонко схваченных верных черт из нрава, из привычек и воззрений русской степной провинциалки с претензией на аристократизм» — писал о Курдюковой композитор и литератор Ю.К.Арнольд, слушавший чтение Мятлева в салоне кн. В. Ф. Одоевского. Цит по: Н. А. Коварский. Поэзия И. П. Мятлева // Мятлев И. П. Стихотворения. Сенсации и замечания госпожи Курдюковой.— Л., 1969 («Библиотека поэта», большая серия).

¹⁹ Мятлев. Op. cit.— С. 88.

²⁰ Анненков П. В. Парижские письма. Письма из-за границы. Путевые записки.— М., 1983.— С. 68–70. За указание этого фрагмента приношу благодарность проф. Тышко С. В.

²¹ Мятлев. Op. cit.— С.134–135.

²² Хомяков А. С. О старом и новом. Статьи и очерки.— М.: Современник, 1988.— С. 61.

²³ Цит. по: Смирнова А.О. Дневник. Воспоминания. / Издание подготовила С. В. Житомирская.— М.: Наука, 1989.— С. 684.

²⁴ Ibid.— С. 72.

²⁵ См. Коварский. Op. cit.— С. 34 и далее; а также Житомирская С. В. «А. О. Смирнова-Россет и ее мемуарное наследие», послесловие в указанном академическом издании «Записок» Смирновой.

²⁶ Мятлев. Op. cit.— С. 138.

²⁷ Сирнова. Op. cit.— С. 525.

²⁸ Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство.— М.: Искусство, 1995.— С. 161.

*Катерина СІРОШТАН,
зав. сектором відділу
«Музей культурної спадщини»*

**ВИКОРИСТАННЯ МЕМУАРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ,
СПОГАДІВ СУЧАСНИКІВ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ТЕМАТИЧНИХ ЕКСКУРСІЙ
(на прикладі тематичної екскурсії «Володимир Горовиць —
видатний піаніст-віртуоз ХХ ст.»)**

Київ — місто, в якому народилися і навчалися багато відомих світові людей, чиї творчість та життя — яскрава сторінка історії світової культури та мистецтва. Сьогодні кияни пишаються тим, що пам'ять про цих непересічних особистостей живе, а їхні імена повертаються в Україну, де гідно вшановуються в царині національного мистецтва. Одне із таких зіркових імен — геніальний піаніст-віртуоз Володимир Горовиць (1903—1989). Робота з пошуку експонатів, документів та матеріалів, що розповіли б відвідувачам про київський період життя піаніста, всесвітню популярність талановитого майстра, становлення та розвиток київської фортепіанної виконавської школи, розпочалась у вересні 1997 р. Меморіальний зал Володимира Горовиця відкрито у Музеї культурної спадщини у травні 1999 р.

При підготовці екскурсії з теми «Володимир Горовиць — видатний піаніст-віртуоз ХХ ст.», крім архівних матеріалів та документів, було використано спогади сучасників та мемуарна література про життя і творчість відомого музиканта. Використання таких документів надзвичайно важливий чинник для поглиблення та розширення екскурсійного матеріалу. Спогади про В. Горовиця як людину й особистість зацікавлять відвідувачів і викличуть бажання якомога більше дізнатися про цього непересічного культурного діяча. Методом образної розповіді екскурсивод максимально наближає до епохи та культурного середовища ХХ століття.

Народився Володимир Горовиць 18 вересня 1903 року. У різних біографічних джерелах стосовно місця народження великого піаніста тривалий час не було конкретики. Сам Горовиць стверджував, що народився у Києві, це підтверджувала і

його кузина Наталя Бодик (Zaitseff) у своїх спогадах, на які посилається у статті про творчість піаніста Гарольд С. Шонберг. Інші, приміром, редактор «Біографічного словника музикантів Бейкера» Ніколас Слонімський, дослідник творчості маестро Девід Дюбаль, його близький друг Натан Мільштейн наводять усні свідчення щодо народження В. Горовиця у містечку Бердичеві 1 жовтня 1904 року. Лише віднайдені документи допомогли розв'язати це питання. Кілька років тому відомий київський дослідник Михайло Кальницький віднайшов у міських архівах свідоцтво про народження піаніста. У цьому документі точно вказано, що саме Київ — батьківщина Володимира Горовиця.

Як згадував сам музикант, він ріс у багатій родині. Його батько — Самуїл Іоachimович Горовиць, інженер, випускник Київського університету св. Володимира, працював у досить солідних компаніях (наприклад, «Вестингаузі»), був власником електричної контори. За словами В. Горовиця, батько був «трішечки сноб та наполовину єврей». Мати — Софія Яківна Бодик — свого часу закінчила Київське музичне училище по класу фортепіано. Була вона вродливою жінкою і вельми талановитою. Чотирьом своїм дітям саме вона прищепила любов до музики. Родина була заможною, у кожного з дітей (Якоб, Георг, Регіна, Володимир) була гувернантка, для дітей також наймали приватних вчителів. Наприклад, гувернанткою у Володимира була французенка, тож і мову цю він знав блискуче. Всі діти займалися музикою — за цим ретельно стежила мати. Таке піклування згодом дало чудові результати: Якоб став талановитим піаністом, Георг майстерно опанував скрипку, Регіна стала професійною піаністкою, а згодом — викладачем.

Володя ріс, слухаючи та всотуючи звуки чудової музики майже з народження. Не секрет, що зазвичай музиканти-вундеркінди виростають або в родинях музикантів, або в сім'ях, де музику обожають і вона постійно звучить. Це підтверджено прикладом таких видатних музичних зірок, як Бах, Моцарт, Бетховен, Шуберт, Шопен, Ліст, Мендельсон, Рахманінов. Такі діти розпочинали свій шлях на музичний Олімп дуже рано. Не був винятком і маленький Володя. Коли ж його талант став очевидним та непересічним, одночасно з навчанням у міській гімназії № 7, у 1913 р., він вступає до Київського музичного

училища. Першим викладачем молодого обдаровання був відомий педагог, музикант, директор училища, а згодом і професор новозаснованої Київської консерваторії В.В.Пухальський (1848–1933). Саме там майбутній музикант опанував ази своєї майбутньої професії. Звичайно, сам процес навчання не обходився без труднощів. Річ у тім, що з раннього дитинства Володя був у захопленні від великих музичних творів. Маючи феноменальну музичну пам'ять, він уже 10-річним хлопчиком знав напам'ять партитури всіх опер Р. Вагнера, тому всіляко ухилявся від розучування гам та стандартних програмних творів. У відчаї від таких синових захоплень була не лише мати, а й педагог Володимир Пухальський. Тож не дивно, що з часом стосунки вчителя і учня погіршилися і наступним педагогом Горовиця стає Сергій Тарновський. Талановитий 26-річний піаніст став його вчителем у найвідповідальніший для становлення та розвитку фортепіанної техніки вік — з 12 до 16 років. Володя був у захваті від Сергія Тарновського, а той у свою чергу був у захваті від прогресуючого таланту юного генія. Їхня плідна співпраця в опануванні віртуозності та майстерності гри тривала майже 5 років. У 1919 році С. Тарновський перебував у відпустці в Криму. Час громадянської війни був надзвичайно важким, лютували епідемії та нестатки. Тарновський тяжко захворів, а згодом до Києва дійшли чутки про його передчасну смерть. Хоча, як виявилось, то були тільки чутки.

На подальшому формуванні таланту В. Горовиця яскраво позначилася зустріч ще з одним відомим музикантом. У 1914 р. відбулася зустріч юнака з О. М. Скрябіним (1869–1915), чудовим піаністом та композитором.. Горовиць у подальшому не забував про той час, коли він грав для Скрябіна, та його слова: «Ваш син буде піаністом. У нього справжній талант. Я, звичайно, не знаю, як далеко він піде, але, будь ласка, зробіть із нього передусім освічену людину, яка розуміє не лише музику, а й... мистецтво, філософію, літературу. Тільки тоді він стане істинним музикантом».

Але у звичайній гімназії В.Горовиць був далеко не кращим учнем — усе, що йому хотілося робити, це грати опери Р. Вагнера та П. Чайковського.

Київську консерваторію, що відкрилась у листопаді 1913 р., було створено на базі міського музичного училища за підтрим-

ки та сприяння відомих композиторів А. Рубінштейна, П. Чайковського, О. Глазунова, С. Рахманінова. Протягом певного часу консерваторія була об'єднана з музичним училищем, тому останні два роки свого навчання В. Горовиць студіював у цьому вищому навчальному закладі. Фотографії будинку Київської консерваторії та фото її викладачів можна побачити в експозиції нашого музею. У цей же час до Києва приїздить відомий музикант, викладач Санкт-Петербурзької консерваторії, диригент Маріїнського театру Фелікс Блюменфельд. У 1919 р. саме він, будучи творцем, став тим педагогом, який був потрібен В. Горовицю. Завдяки спеціальним тренуванням Ф. Блюменфельд розвинув у Володі віртуозну техніку «пласких пальців», що зробило їх надзвичайно міцними.

У період навчання В. Горовиць виявив неординарні здібності у виконавській майстерності, ставши одним з кращих студентів цього навчального закладу. Згадуючи ці роки, він говорив, що часто відвідував усі спектаклі у Київській опері, які йшли на сцені в цей період.

На початку 20-х рр. В. Горовиць уже відчуває силу свого таланту, впевненість у своїй майстерності, девізом його життя саме тоді стали слова: «Успіх понад усе». Його дядько Олександр, впевнений у великому таланті племінника, став його першим імпресаріо. По завершенні навчання у консерваторії, у 1921 р. В. Горовиць з великим успіхом, блискуче виступив з двома сольними концертами в Києві, у чудовому за акустикою та архітектурою концертному залі Купецького зібрання. А затим розпочинається чотирирічний марафон молодого виконавця по містах України, Росії та Білорусі. Його високопрофесійні сольні програми, гра в ансамблі з видатним скрипалем Н. Мільштейном здобули визнання і шану тисяч і тисяч слухачів. Володю та Натана називали «дітьми революції», досить часто їхнім гонораром за виступи були звичайні харчі. Будинок і майно батьків було відібрано, фінансове становище у родині стало тяжким, тому Володимир, як єдиний годувальник був змушений багато концертувати (уже під керівництвом агента нової влади П. Когана). Радянський лозунг «Музику — в маси» породив дуже специфічну публіку, яку пізніше Горовиць охарактеризував так: «Жах, плямкання, розмови та куріння. Я штурмував рояль, а вони кричали та їли». Але не всюди так було.

У Петрограді, наприклад, його гра, виконання мали такий шалений успіх, що утворився фан-клуб і дівчата-фанатки з радістю відривали клаптики від його фракка на згадку.

Незабаром, за допомоги відомого піаніста Артура Шнабеля, В. Горовиць від'їжджає в Західну Європу. Ця думка визривала у нього давно, хоча спочатку він не мав наміру назавжди покидати Батьківщину. Можливо, тому, що не був стовідсотково впевнений у визнанні свого таланту там, за кордоном. Виїхати з Радянської Росії було тяжко, але це вдалося під виглядом виїзду на навчання до професора Шнабеля та зміни року народження у паспорті, щоб уникнути призову в армію. Його імпресарію на той час був Олександр Мерович, який, користуючись безвихіддю, нав'язав піаністові грабіжницький трирічний контракт. У 1925 р. Володимир Горовиць прибуває до Берліна, ще не знаючи, що назавжди прощається з родиною. За словами В. Горовиця, від'їзд був чи не найсміливішим рішенням за все його життя.

З 1928 р., разом з дружиною Вандою — донькою відомого талановитого диригента Артуро Тосканіні, Володимир Горовиць виїздить до США. Популярність піаніста зростає день за днем, кожен його концерт стає визначною культурною подією, платівки творів у його виконанні розкупувються миттєво. До речі, на відміну від багатьох музикантів, він не займався викладацькою діяльністю, не мчав з карколомною швидкістю з концерту на концерт, ніколи не переступав поріг фірм звукозапису — всі його платівки виготовлялись із записів, зроблених безпосередньо на його концертах. «Концерт для В. Горовиця — це набагато більше, аніж просто виступ, це — дійство, це — повне вираження свого відчуття музики», — саме так характеризувала ставлення маестро до творчості журналістка Хелен Епстін.

Описуючи свої відчуття під час концертів, піаніст згадував: «Єдині неприємні хвилини — це коли я стою за кулісами, перед тим, як вийти на сцену. Але знаєте, я трохи короткозорий, і це слава Богу, тому що я не бачу публіки. Я бачу тільки рояль та перші три-чотири ряди. Та я й не хочу бачити публіку — я хочу її відчувати... Як тільки я сідаю за рояль — я перевтілююсь. Я бачу композитора. Я сам стаю композитором. Таке відчуття дає мені музика. Це потребує цілковитої зосередженості.

А потім це відчуття має передатися слухачам, вони мають проникнутися ним. Коли рояль у мене плаче або сміється, я хочу, щоб слухачі плакали або сміялися. В цьому моя мета. Щоб цього досягти, потрібен час. Тому у мене так і виходить, що чим довше триває концерт, тим більше публіка переймається моїми відчуттями...» Горовиць справляв на слухачів незабутні відчуття, де б він не грав. Його досягненням були філігранність та точність виконання. У маестро була магія, навіть чаклунство у виконанні — це те, чого неможливо навчити. Це і питання темпераменту, своєрідної сміливості та споріднення з аудиторією, міра особистого фантазування. Володимир Горовиць був критичним щодо своїх слухачів: «Публіка — дуже дивне створіння. Кожен окремий слухач іноді не здатен зрозуміти, але коли вони збираються разом, вони все розуміють! Я люблю грати в Чикаго. І в Бостоні приємно грати. Вашингтон дуже приємне місто-космополіт... А в Нью-Йорку ніколи зарані не знаєш, яка буде публіка. В цьому місті дуже багато снобів. У них є гроші, а в мене є ім'я, тож вони прийдуть, навіть коли просплять пів-концерту... В Нью-Йорку є найінтелігентніші, найрозумніші любителі музики, але в «Карнегі-Хол» вони не завжди ходять. Їм не завжди вдається роздобути квитки». 25 доларів за квиток заплатити не всякий, та й виконавця, який правив би таку ціну, також більше немає. «У мене величезні витрати» — виправдовується маестро, і це дійсно так... Урбаністика великих міст, велич індустрії, панорамність мегаполісів, про які згадує В. Горовиць, якнайкраще ілюструє його творчий стан та душевні уподобання.

У нью-йоркському концертному залі «Карнегі-Хол» те місце на сцені, яке він обрав ще в 1965 р. для свого роялю, було позначено на підлозі так званою «зарубкою Горовиця», на неї орієнтуються всі інші виконавці, що встановлюють на сцені свій інструмент. У нашому залі ви бачите рояль початку ХХ ст. — рояль як символ вічності класичної музики, як данина шани бурхливому століттю, в надрах якого визріли і розквітли талановиті музичні перлини, виконавці і музиканти, чії імена назавжди залишаться у скарбниці світової культури. До речі, інструмент маестро — це відполірований до блиску концертний рояль «Стенвей», подарований В. Горовицю самою фірмою до річниці його весілля 1933 р. Протягом десятиліть (крім

дванадцятирічної перерви з 1953 до 1965 рр.) ім'я Володимира Горовиця належало до славетних виконавських зірок ХХ століття. За період творчої діяльності піаніст-віртуоз дав близько 400 концертів, всі вони пройшли з аншлагом; він заробляв за концертний період понад 250 тис. доларів. За спогадами осіб, що супроводжували його в усіх гастрольних поїздках, а це імпресаріо Д. Шимонеллі, Дуен Левін (камердинер та шофер), маестро був непростою людиною у побуті. «Коли він буває не в настрої, він взагалі може відмовитися від виступу, якщо йому вчасно не подадуть те, що він хоче. Так сталося, наприклад, перед концертом у Майямі-Біч (Флориди), де Горовиць забавив собі на обід якийсь особливий вид камбали». Його розклад у день концерту був непорушним: у цей день Горовиць встає близько полудня, снідає, до роялю навіть не підходить і ні з ким не балакає. Близько третьої повільно миється, голиться та одягається у приписані етикетом для післяобідніх годин чорні брюки у білу смужку, білу сорочку, сірий жилет, краватку-метелик (у нього їх кількасот), чорну візитку. Приходить він завжди хвилин за 20 до концерту, щоб устигнути розігріти пальці. У такі хвилини маестро намагається бути абсолютно спокійним, ніхто не повинен заважати йому. А якщо хтось на це зважиться, то нарветься на такий скандал, що запам'ятає на все життя! Перед кожним концертом у залі панувала урочиста і напружена атмосфера чекання музичного дійства. Лише тоді, коли на відведені місця сідають місис Горовіц та найближчі друзі, концерт розпочинається. Згодом один із відомих музичних критиків Говард Тобмен написав: «Із віртуоза-вогнековтача він перетворився на самокритичного художника вічного пошуку». Цей вічний пошук тривав десятиліттями.

Його роки без виступів, а можливо, свідомого відходу від концертування (а це майже 12 років), породжували різні плітки та домисли. Родина Горовиців не спростовувала їх, тим самим підігриваючи інтерес до приватного життя та постаті маестро. «Я в житті не зустрічав іншого артиста, який так би вмів продавати себе публіці. Він прекрасно розуміє, наскільки небезпечно довго лишатися в центрі уваги. Він створив про себе таке враження, що ви боїтеся, що в нього от-от відвалиться руки», — так говорив про цю ексцентричну людину його імпресаріо Джованні Шимонеллі.

Наприкінці свого життя В.Горовиць відвідав СРСР — перебував у Москві та Ленінграді. Це було літо 1986 року, і в обпалений Чорнобилем Київ маестро не зважився приїхати.

Помер маестро 6 листопада 1989 року і похований у сім'їному склепі Тосканіні у Венеції.

Пам'ять про видатного піаніста та виконавця зберігається на його батьківщині — у Києві. Вже стало традицією проведення в місті Міжнародних конкурсів молодих піаністів пам'яті Володимира Горовиця. Перший такий конкурс було проведено 24 квітня — 3 травня 1995 р. Нещодавно в Києві (2—7 листопада 2002 р.) завершив свою роботу П'ятий конкурс молодих виконавців. Безперечно, він став прекрасною прелюдією до вшанування 100-річчя від дня народження маестро, яке відзначатиметься у вересні 2003 року.

Маю думку і сподіваюся, що і наш Музей додасть свій посильний внесок до цієї видатної культурної події, щоб віддати належну шану великому таланту.

*Тимур БОБРОВСЬКИЙ,
ст. науковець відділу
«Київ підземний»*

СПЕЛЕО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СПІВРОБІТНИКІВ ВІДДІЛУ «КИЇВ ПІДЗЕМНИЙ» ЗА МЕЖАМИ м. КИЄВА

З 1990 р. співробітники відділу «Київ підземний» проводять спелео-археологічні дослідження не лише у Києві, а й за його межами. Необхідність розширення кордонів наших наукових інтересів зумовлюється цілим рядом обставин. По-перше, працюючи у різних регіонах Східної Європи, ми маємо можливість знайомитись із пам'ятками аналогічними або спорідненими з київськими підземеллями, що дозволяє більш точно інтерпретувати та датувати печери Києва. По-друге, під час наших позаміських розвідок ми випрацьовуємо та вдосконалюємо методику вивчення підземних пам'яток взагалі. Нарешті, практичний досвід, здобутий нами за десятиріччя роботи відділу, викликає неабиякий інтерес з боку археологів різних регіонів України та сусідніх країн. Завдяки консультаціям та власній участі співробітників відділу, здійснені спелео-археологічні розвідки у Київській, Волинській, Полтавській, Миколаївській та Івано-Франківській областях, Кримській автономній республіці, створено відповідні наукові спелео-археологічні осередки в Черкасах та Чернівцях. Під час цих досліджень знайдено близько 100 нових печерних пам'яток, окремі з них – ретельно обстежені.

Зокрема, експедицією під керівництвом М. М. Стріхаря було вивчено печерне кладовище Зимненського Святогорського монастиря поблизу Луцька. Ця пам'ятка за своїм характером подібна до Києво-Звіринецьких печер і являє собою дві паралельні підземні галереї, загальною довжиною понад 100 м, з рештками локульних поховань у стінах. Архітектурно-археологічні матеріали та написи-графіті на стінах печер датуються у межах XV–XVII ст. Дані цих обстежень покладені в основу реставраційних робіт, здійснених у монастирі наприкінці 90-х рр. XX ст.

В останні роки виїзна експедиція під керівництвом О. М. Курмаза досліджувала підземну келію ченця-відлюдника у с. Буда Таращанського району Київської області. Ця пам'ятка, виявлена випадково, являє собою склепінчасту підземну галерею з кількома нішами-«сідалищами» у стінах, господарською ямою у долівці та численними пазами від дерев'яних конструкцій, що перетворювали кінцеву ділянку підземелля на житлове приміщення. Археологічні матеріали дозволяють датувати виникнення цієї споруди у XIX ст. Нині печеру повністю досліджено, законсервовано й відкрито для паломницького відвідування.

Нарешті Т. А. Бобровським обстежено близько 40 підземних споруд та складено детальну спелео-археологічну карту м. Очакова Миколаївської області. Досліджені пам'ятки представлені пізньосередньовічними господарськими льохами та оборонними підземеллями Очаківської фортеці XVII–XVIII ст. На жаль, розроблена за матеріалами цих обстежень комплексна програма вивчення та консервації очаківських підземель залишилась нереалізованою через вади місцевого пам'яткоохоронного фінансування.

Крім того, співробітниками відділу у різні роки було здійснено обстеження та картографічну зйомку цілого ряду печерних пам'яток України: 15 скельних комплексів Південно-Західного Криму, 10 комплексів у Прикарпатті (Івано-Франківська, Чернівецька, та Тернопільська області), обстежено печери Трахтемирівського монастиря на Канівщині тощо.

Матеріали цих досліджень складають основу наукового архіву відділу й активно використовуються його співробітниками у повсякденній роботі. Крім того, результатом зазначених робіт є зростання наукового авторитету нашого відділу серед фахівців з різних країн, що засвідчили міжнародні спелео-археологічні конференції за участю наших співробітників у Молдові, Грузії, Болгарії.

Зрештою, на сьогодні відділ «Київ підземний» Музею історії міста Києва є провідним осередком у цій галузі у східно-європейському регіоні. Практичний досвід співробітників відділу вивчається також і закордонними колегами. Протягом останніх років ми постійно беремо участь у спільних археологічних експедиціях за межами нашої держави.

Так, на запрошення керівництва університету ULIM, спільно з чернівецькими спелеологами ми здійснили спелео-археологічну розвідку в околицях середньовічного міста Орхея у Республіці Молдова. При цьому виявлено та закартографовано 6 багатоярусних скельних комплексів (всього близько 250 печерних споруд), з'ясована хронологія цих пам'яток, їхнє призначення, сучасний стан, випрацьовані рекомендації щодо подальшого їх вивчення та збереження. З'ясувалося, що в околицях Орхея у XIV–XV ст. сформувався великий чернечий центр, який складався з кількох монастирів та скитів. Складна політична ситуація регіону у пізньосередньовічні часи призвела до того, що місцеве населення активно використовувало чернечі печери як сховища під час військових катаклізмів. На стінах печер збереглося чимало написів-графіті, які мають не лише духовний характер, а й відображають різні місцеві історичні події. Так, в одному з написів засвідчується, що у 1690–91 рр. у сусідньому з монастирем селі Іванчі зимували війська українського гетьмана Івана Стецька. Нині, зокрема, завдяки нашій роботі, ансамбль археологічних залишків середньовічного Орхея з прилеглими комплексами скельних монастирів є одним з найпопулярніших екскурсійних об'єктів у Молдові.

Останнім часом ми беремо участь і в іншому міжнародному проекті: спільно з болгарською експедицією «Перперикон» ми здійснили велику спелео-археологічну розвідку околиць міста Кирджалі у Східних Родопах. В результаті лише за місяць робіт відкрито понад 20 археологічних та спелео-археологічних пам'яток: 2 поселення та 6 скельних святилищ фракійської доби, руїни античної вили-«рустіки», кілька середньовічних золотих копалень, фортець, скельних та наземних монастирів.

Особливий інтерес становлять результати обстеження скельного святилища на горі Перперек, де нашими спостереженнями зафіксовано кілька етапів існування комплексу: у V–VI ст. до н.е. він мав характер великого «печерного міста», що складалось з майже 10 підземних святилищ (на думку деяких болгарських істориків, в одному з цих святилищ мав знамените пророцтво Олександр Македонський); пізніше, на межі нашої ери, після руйнування печер внаслідок великого землетрусу, комплекс було розширено й відбудовано з каменю та дерева (у цей час він перетворився на т. зв. «храмове місто» з палацом

головного жерця — фракійського царя; нарешті, у візантій-ський період комплекс використовувався візантійськими та болгарськими ченцями, а на поверхні гори було зведено фортецю з резиденцією місцевого єпископа. Нині на цій пам'ятці ведуться широкомасштабні археологічні розкопки.

До надзвичайно цікавих знахідок варто віднести й відкриття руїн християнської церкви поблизу села Висока Поляна. Попереднім обстеженням встановлено, що стіни церкви збереглися на висоту до 2 м, при цьому, на стінах зафіксовано великі ділянки незруйнованих фресок XII ст. Безумовну сенсацію викликало й відкриття залишків 4-х скельних монастирів X–XI ст.— перших в історії цього регіону. Надзвичайним є розташування більшості християнських пам'яток у вивітрених виходах туфової породи, що за всіма ознаками споріднює їх з печерними монастирями візантійської Кападокії. Більш детальне вивчення згаданих об'єктів заплановано на наступні сезони.

Зрештою, результативність цих досліджень, сподіваємось, сприятиме, зокрема, подальшому розширенню участі наших співробітників у міжнародних наукових проектах та зростанню міжнародного авторитету Музею історії міста Києва в цілому.

*Дмитро МАЛАКОВ,
заст. директора Музею історії м. Києва
з наукової роботи*

ТЕМА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ВІЙСЬКОВИХ МУЗЕЯХ США

Військове минуле у Сполучених Штатах Америки нагадує про себе так само, як і в нас — меморіалами та пам'ятниками зброї. Там теж можна побачити виставлені край шляху танки часів Другої світової війни (звісно, американські), або реактивні літаки — пам'ятки пізнішої доби. На в'їзді з півночі до штату Алабама височить обеліском ракета «Saturn I B», а поруч — інформаційні планшети під склом з розповіддю про доктора Вернера фон Брауна — відомого «батька» німецького та американського ракетобудування. Останнє розвинулось саме в цьому штаті. Тут розташовано Американський космічний та ракетний центр (U.S. Space & Rocket Center). А біля ракети розміщено скромний меморіал на честь вояків армії США — вихідців з Алабами, які загинули на війні у В'єтнамі.

У величезному Музеї науки та промисловості в Чикаго (про його розміри можна судити хоча б з того, що всередині до галереї другого поверху приставлено без одного крила авіалайнер «Boeing»-727 і можна зайти до салону) під стелею висять британський винищувач «Spitfire» та німецький штурмовик «Junkers» Ju-87 часів Другої світової війни. Певно, експозиція була б повнішою, якби поруч висів штурмовик «Ил-2» або винищувач «Як-3»!.. Цей унікальний та вельми популярний музей, що знайомить з усіма цікавинками як ретро-, так і сучасної техніки, регулярно змінює значну частину експозиції. Тому відвідувачів завжди повні зали. Як в усіх американських музеях, значну увагу приділено атракційності. На спеціальному імітаторі, розрахованому і на дорослих, і на дітей, можна й собі приміряти відчуття старту, польоту і повернення палубного винищувача, ясна річ, з «пусками» ракет і перемогою у «повітряному бою». Все це надзвичайно важливо для патріотичних почуттів пересічного американця («ми непереможні!»). У військовоморському розділі музейної експозиції за допомогою перископа, пропущеного

через усі поверхи та піднятого над дахом музею, можна оглянути довкілля — фронт грандіозних хмарочосів Чікаго та озеро Мічіган. Багато відвідувачів не шкодують часу на очікування у довжелезній черзі, щоб побувати в кабіні космічного апарата «Shuttle», або на борту німецької субмарини «U-505», захопленої американцями під час Другої світової війни. Там у машинному відділенні «гудуть» дизелі, пахне мастилом, а в кубрику під койками стоять ящики з апельсинами та яблуками, призначеними для екіпажу. Цікаво обладнано й аванзалу перед входом до субмарини, встановленої ззовні будинку музею. Роздивляючись пояснювальні схеми, фото, справжній бойовий прапор зі свастикою, черга поволі просувається (відвідання групами, у супроводі гіда) крізь «коридор» з німецьких торпед, одна з яких розрізана вздовж та заклена. А в центрі аванзали височить заклений стовп, наповнений... побутовим сміттям — обгортками від цукерок, чіпсів, жувальної гумки та папірцями, вилученими з усіх шпарин субмарини, куди їх затикають відвідувачі. Напис на цій «вітрині» повчає не смітити. Взагалі ж, оформлення, якому у нас останнім часом надається перевага, там ніколи не домінує. Головне — експонат!

Військова справа нагадує про себе навіть у Чіказькій публічній бібліотеці, де в розкішному просторому холлі з квітами й прапорами стоїть гармата доби першого президента США Джорджа Вашингтона.

Таку ж гармату на великих дерев'яних колесах зі шпичцями, з Washington Artillery Park, можна бачити і в центрі міста Нью-Орлеан (штат Луїзіана), на рештках давніх земляних укріплень. Але якщо в бібліотеці гармата має нагадувати читачам, якою ціною здобуто право на мирне життя (який знайомий мотив!), то на березі Міссісіпі йдеться про військову звитягу. Майдан цей називається Jackson square — на честь героя битви за Нью-Орлеан Ендрю Джексона, сьомого президента США (1829–1837). Його ім'я від 1866 р. носять також старі казарми на околиці міста. В колишньому пороховому складі цих Jackson barracks 1974 р. під орудою генерала О.Дейгла створено військовий музей. Кам'яниця, вимурувана з червоної цегли ще 1837 р., використовувалася для різних потреб. Тут навіть утримували німецьких військовополонених з Африканського корпусу часів Другої світової війни. 1991 р. добудували з такої ж цегли експозиційне

приміщення та залу на 183 місця. У ній відбуваються врочисті церемонії, зустрічі ветеранів, концерти, лекції тощо. Звичайно, технічно все обладнано за американськими стандартами. Навколо, просто неба, серед декоративної зелені розміщено важку зброю: танки, бронетранспортери, артилерійські системи (є французька, німецька, чеська протитанкові гармати), армійські автомашини тощо. Ясна річ, нашу увагу привертають зразки, що були на озброєнні Червоної армії як поставки по ленд-лізу: танки М-4 «General Sherman», джип «dodge», вантажівка «GMC». Уся ця техніка в музеї має чорно-брунатний колір. Лише 122-мм гаубиця радянського виробництва — біла. А ось добре знайома вітчизняна БМП (іракських збройних сил!), пофарбована під камуфляж. Неподалік — величезний бульдозер «Caterpillar», обшитий бронелистами, що нагадує відомий одеський танк зразка 1941 р. «НИ» (на испуг!). На окремому майданчику зібрано військову авіаційну техніку: гвинтомоторні та реактивні літаки, гелікоптери різних часів та призначення. Все це «господарство» підтримується у належному технічному та експозиційному стані фахівцями військових частин армії США та волонтерами. Останнє завжди широко заохочується.

Експозиція музею, як подає буклет, розповідає про «історію героїв громадян-солдатів Луїзіани», тобто, про участь мешканців цього південного штату в різних збройних конфліктах, починаючи від доби американської революції і до операції «Буря в пустелі» включно. Особливу увагу приділено найтривалішим війнам — у Кореї (1950–1953) та В'єтнамі (1964–1973). Адже в цих безславних війнах брало участь чимало громадян штату Луїзіана також.

До речі, у В'єтнамі загинув 58191 американець. Головний меморіал на їхню честь споруджено у центрі Вашингтону. Всі імена подано у хронологічній послідовності дат загибелі. От де, справді, ніхто не забутий! Відома скульптурна група з трьох вояків цього меморіалу у зміненому вигляді, але за тим самим композиційним задумом, знайшла втілення у пам'ятнику «воїнам-інтернаціоналістам» у Києві.

У військовому музеї Jackson battacks простежується аналогія у висвітленні війни: не торкаючись ролі та відповідальності вищого політичного керівництва або вищого військового командування. Основна частина експозиції побудована саме на

героїзмові та звитязі рядових учасників війни — солдатів, сержантів, молодших офіцерів. Певно, враховано й те, що відвідувачами таких музеїв, крім молоді, є переважно колишні солдати та сержанти — тобто люди, яким інколи хочеться поринути у спогади, роздивляючись зброю, амуніцію — те, що колись тримали у власних руках.

У першій залі музею привертають увагу манекени десяти прапороносців, починаючи від іспанця в лицарських обладунках 1541 р., французького мушкетера, солдата британських королівських сил і до офіцера в одностроях сучасних збройних сил США. Це ті десять історичних прапорів, які майоріли там, де на просторах Північної Америки тепер — Сполучені Штати. Серед озброєння часів Першої світової війни бачимо як новенький французький танк «Рено» (Renault) зразка 1918 р., але американського виробництва. У советській Росії вони теж будувалися (відомий зразок такого танка під кумедною, як на сьогодні, назвою «Борец за свободу товарищ Ленин»). Ясна річ, на французькому походженні танка у нас ніколи не наголошувалось.

А ось натурний куточок американської казарми, де солдат-манекен зображає момент прибирання приміщення солдатського туалету — певно, один з найнеприємніших спогадів про військову службу в будь-якій армії світу. Але ж як виглядає той туалет!

Під вітринним склом — мініатюрні моделі усіх колісних та гусеничних систем американської, британської та німецької армій часів Другої світової війни. Над виготовленням цих точнісіньких копій 14 років працювали батько й син, а потім подарували збірку музею.

Ось ще один манекен — німець-танкіст в одностроях Panzer Waffen SS. Дійсно, впадає в око певна якщо не тенденційність, то підвищена увага до Вермахту. І не лише тут — на полицях книгарень чи не найбільше видань про історію Другої світової війни (після, звичайно, американських) присвячено саме німецьким збройним силам: історії, озброєнню.

Фрагмент сучасного реактивного винищувача, у відкриту кабінку якого можна зазирнути, піднявшись по сходинках. Ясна річ, «не торкатись руками». Сходи на другий поверх-галерею оснащено теж згідно з американськими стандартами попередженням не бігати, бо травма — за рахунок того, хто бігав.

Серед експонованої стрілецької зброї всіх країн є і «трьохлінійка» — 7,62-мм — гвинтівка зразка 1891/1930 рр. Сергія Мосіна, і пістолет-кулемет ППШ-41 Георгія Шпагіна, і автомат АК Михайла Калашнікова. Окремо — «біла» зброя: шаблі, кинджали, багнети. Моделі літаків, картини, гравюри, світлини.

Розділ «Військова пропаганда» вражає схожістю плакатів нацистської Німеччини та більшовицького СРСР — із однаковими закличками до бою, до захисту батьківщини, до боротьби зі шпигунами (хрестоматійні советський «Не болтай!» та німецький «Pst!»), розміщеними поруч. Надто разюча схожість! І знову спадає на думку схожість доль солдатів усіх країн світу. Справді, для війни та для кохання потрібен один вік — двадцять років! А в голову можна вкласти будь-що.

Тематично вужчим, але емоційно виразнішим, більш «ветеранським» є нью-орлеанський Національний музей D-day. Таку кодову назву мав день, коли почалося вторгнення союзників на узбережжя Нормандії — 6 червня 1944 року. Музей розміщено у старовинній промисловій споруді, що стоїть неподалік центральної частини Нью-Орлеана. До вільного торця цієї чотириповерхової кам'яниці добудовано спеціальний павільйон, звернений до вулиці суцільним, на всю висоту скляним фасадом. В інтер'єрі павільйону, розкритому теж на всю висоту та позбавленому будь-якого декору (всі конструкції та комунікації — на видноті), виставлено бойові прапори та військову техніку тих часів. Під стелею висять британський винищувач «Spitfire» та американський бомбардувальник Grumman TBF-1 «Avenger» (месник), а під стіною виставлено американські танк М-4 «Шерман», колісно-гусеничний бронетранспортер (були на озброєнні також Радянської армії), джип «вілліс» та десантне судно «Higgins». Саме в Нью-Орлеані «понад 30 000 робітників побудували понад 20 000 таких суден» — з належним та цілком зрозумілим патріотичним пієтетом наголошується в музеї. Цікаво читати таке знайоме з радянських часів нагадування якраз про робітників — ніби до цього причетний, як нас учили, тільки «гегемон», тобто «його величність робітничий клас», без інженерів! Тут-таки — трофейні німецькі «штабні» легковики «мерседес-бенц» та «опель», задля більшої переконливості досить незграбно пофарбовані під камуфляж. Простір павільйону дозволяє влаштувати різні імпрези та акції, включно з фур-

шетом на 700 персон. На другому, третьому та четвертому поверхах у напівтемряві вигородек-лабіринтів розгорнуто постійну експозицію, присвячену епопеї Другого фронту. Тематика розділів, у міру насичених документами, світлинами, плакатами, зразками зброї та амуніції, розкриває основні моменти: співвідношення військової потуги США, Японії та Німеччини наприкінці 1930-х рр., підготовка США до війни (новенькі автопокришки, «золоті» консервні банки — така відома й пам'ятна «свина тушонка» тощо), підготовка до вторгнення на Європейський континент, повітряна та морська операція «Нептун». Діорама показує, як 5333 кораблів та десантних суден, тисячі літаків, 175000 вояків-альянтів долають 100-мільний Ламанш, штурмуючи найжачений німецькою зброєю Атлантичний вал. Далі — операція «Оверлорд» — висадка десанту на пляжах Нормандії. Масштабність подій подано також через речі простих солдатів — учасників боїв: кишенькова Біблія, годинник, пробита кулею каска, листи, фотокартки тощо. На плакатах — такі знайомі мотиви: дужий хлопець в одностроях американського військово-морського флоту, а над ним — великими літерами — «READY» (готовий!); вродлива дівчина у червоній (!) у білу цяточку, але модно зав'язаній хусточці, закотивши рукав, демонструє по-чоловічому міцні м'язи, а вище напис: «We Can Do It!» (Ми можемо це робити!): що вже й казати, як нагадує відомий плакат «Ты записался добровольцем?» така сама поза з насторченим на глядача пальцем ... «дядька Сема»! Тобто все, як і в нас. У маленькому кінозалі — п'ятихвилинна документальна кінохроніка про перемогу в Європі. Можна бачити й хрестоматійні кадри: зустріч союзників на Ельбі. Окремий розділ — війна на Тихому океані. Чимало уваги приділено «усній історії» — розповідям учасників.

А на першому поверсі до послуг відвідувачів — велика крамниця, де можна придбати сувеніри, книжки (наприклад, англомовні «Кашкети Вермахту» — \$90, «Прапори і відзнаки СС» — \$80, «Танк ИС-2» — \$10). Можна купити моделі танків, літаків, зброї, каску на дитину, ляльку-солдата, належно озброєного та вдягненого в однострої американської армії, або Вермахту, японської армії, або червоноармійця-«сталінградця» — з автоматом ППШ, орденом Слави, у ватнику, вушанці та вальянках. Можна придбати тематичні сувеніри, що зображають

різні роди військ — з реалістичними фігурками солдатів, належними аксесуарами та щемливими написами. Коштує такий сувенір \$ 50.

Музей врочисто відкрито 6 червня 2000 р. засновниками та держсекретарем оборони Уільямом Коеном, у присутності численних ветеранів та публіки. Хідник перед музеєм забруковано цеглою, і на кожній цеглині викарбувано ім'я героя D-day. Коштує така цеглина кожному бажуючому ветеранові \$100. Членство в музеї передбачає певну градацію з відповідними привілеями та пільгами: студенти та викладачі сплачують за це членство по 20 доларів на рік, «друзі музею» — по 35, родини — по 70, адвокати — по 150, спонсори — 500, патрони — 1000 доларів. Звідси й належні пільги, й належна шана!

Пригадується святкування 4 липня Дня незалежності (їхньої, звичайно) в маленькому містечку Нортбрук, північніше Чікаго. Публіка вільно розсілася обабіч одної з вулиць на винесених з дому стільцях. Був парад (швидкість 3 км/год.) місцевих сил правопорядку (бурхливі оплески джипу шеріфа), пожежної охорони (виття сирен, мигтіння лампочок, бурхливі оплески), супермаркету (хлопчики розкидали поролонові сидіння та цукерки), крамниць, публічної бібліотеки, історичного товариства (на причепі — поважна пані в строях ХІХ ст. з прядкою), «першопоселенців» (раз у раз спиняючись, вони давали салют з кремінних рушниць), самодіяльних оркестрів («тірольці» грали невмирущий шлягер ХХ сторіччя «Роземунда»). Але ще після пожежних поволі крокувала з прапорами група місцевих ветеранів (сиві діди доби Другої світової, літні «корейці», «в'єтнамці», молодики в камуфляжі та з автоматичними гвинтівками — з «Бурі в пустелі»). Щойно ця невеличка колона з'являлася перед публікою, всі вставали, щиро аплодуючи «воїнам-визволителям, що подарували свободу й життя прийдешнім поколінням». Так, у «них» саме так — теж! А ввечері нортбрукці зібралися на місцевому спорткомплексі, де на полі виступали, крокуючи, духові оркестри, один з них — в одностроях ХІХ ст. — виконував ще й «артикули» білими дерев'яними «рушницями». А потім трибуни встають і співають Національний гімн. У вечірньому небі — вогні фейерверку.

Прихильники історичних військових вправ мають свої товариства. Наприклад, члени Американської асоціації Грома-

дянської війни (1861-1865) наприкінці травня стають наметовим табором у природному заповіднику поблизу Фелтона, штат Каліфорнія, де ростуть гігантські червоні дерева та збереглася діюча вузькоколійна залізниця, якою колись вивозили звідси цю коштовну деревину. Члени асоціації, вдягнені та озброєні як за часів війни Півночі й Півдня, три дні живуть у наметах, готують їжу на багатті, вмиваються зі струмків (неймовірна екзотика!) та двічі на день влаштовують показові «бойовиська» із застосуванням артилерії та стрілецької зброї. Звичайно, стріляють холостими набоями, але дуже багато!

У штаті Ілліной колекціонери зброї часів Другої світової війни, зібравшись разом як члени історичного товариства, теж розігрують «бої» між американською армією та німецьким Вермахтом. Участь беруть аматори-ветерани, члени товариства (у відповідних історичних одностроях) та справжня, дбайливо відреставрована ними тогочасна техніка: німецькі колісногусеничний бронетранспортер та 75-мм 17-тонна самохідна гармата «Hetzer» (нацьковувач), американські 17-тонний танк M5A1 «Stuart» та рідкісний зразок повітрянодесантного танка M22 «Locust» (сарана). Їх було побудовано взагалі 800 одиниць (а «шерманів», для порівняння, — 50 000), і по війні цю «сарану», знявши башту, продавали фермерам як трактори. Десь розшукали один. А самохідку «Hetzer» одна чеська фірма ще в перші повоєнні роки продовжувала виробляти. Частина тої продукції замовила Швейцарія, де «штуги» були на озброєнні до 70-х років. Якраз звідти у приватній колекції і той рідкісний примірник. Цікаво, що в цих «боях», які збирають багато глядачів, не завжди перемагають американці! А більшість тогочасної техніки колекціонери розшукують та викупувають у країнах «третього світу», куди їх порозпродували свого часу американці як непотріб.

Підсумовуючи враження, зауважимо, що в усіх численних американських виданнях роль колишнього СРСР в розгромі нацистської Німеччини, не кажучи вже про війну з Японією, виглядає надто скромно. Переглядаючи на полицях бібліотек та книгарень книга за книгою, альбом за альбомом (доступ до полиць вільний і там, і там), присвячені подіям Другої світової війни, не можна не помітити коливання у висвітленні цієї ролі залежно від політики відповідної доби. Якщо у виданнях часів

війни (а ілюстрована хроніка подій виходила там вже тоді!) ще присутній «союзницький» дух і можна бачити знайомі сюжети зі Східного фронту, то з початком «холодної війни» величезна перевага надається діям американців та німців. У часи «відлиги» на сторінках американських видань знову з'являються «івани», а потім, за доби «застою», зникають. З початком «гласності» стає помітною схильність до більш об'єктивного висвітлення історії війни в Європі. Але все одно незмінною залишається підвищена увага до величі армії США та потужності німецького Вермахту.

З М І С Т

Тамара Хоменко. Музей історії м. Києва та його філії у 2002 році.....3

I. З ІСТОРІЇ КИЄВА

Олена Воронцова, Тимур Бобровський. Історія дослідження підземних споруд Софійського собору. Загальна характеристика пам'яток.....	6
Ольга Мельник. Забутий вищий навчальний заклад: до історії Київського кооперативного інституту.....	25
Тетяна Євстаф'єва. Футбольні матчі 1942 року в Києві.....	34
Віталій Ковалинський. Громадські туалети як ознака соціальних перемін.....	41

II. ВИДАТНІ ПОСТАТІ

Світлана Панькова. До витоків материнського роду Михайла Грушевського.....	51
Микола Кучеренко. Етнограф і краєзнавець Марко Грушевський.....	64

III. З ФОНДІВ МУЗЕЮ

Ольга Друг. Матеріали родини Белянкіних із фондів Музею історії м. Києва.....	73
Вікторія Величко. «...Я помню наши Липки» (з листів курсистки О. Дзегановської до гімназиста О. Романова).....	83
Раїса Омелянчик. Монетні скарби музею.....	95

IV. МУЗЕЄЗНАВСТВО

Наталія Будзинська. Український історик, киянин Михайло Брайчевський (з досвіду побудови виставки).....	97
Володимир Тихенко. Журнал «Нотатки з мистецтва» — енциклопедія мистецького життя української діаспори.....	105
Евгеній Гороховський. Поет и Пастырь, или неизвестное в известном.....	109
Сергей Мамаев. «Германский вояж госпожи Курдюковой».....	125
Катерина Сіроштан. Використання мемуарної літератури, спогадів сучасників при проведенні тематичних екскурсій (на прикладі тематичної екскурсії «Володимир Горовиць — видатний піаніст-віртуоз ХХ ст.»).....	140
Тимур Бобровський. Спелео-археологічні дослідження співробітників відділу «Київ підземний» за межами м. Києва.....	148
Дмитро Малаков. Тема Другої світової війни у військових музеях США.....	152

Наукове видання

КИЇВ І КИЯНИ

матеріали щорічної науково-практичної конференції

Випуск 2

Редактор *З. П. Каменецька*

Коректор *І. А. Перехрест*

Комп'ютерний набір та верстка *В. В. Бельський*

Віддруковано з готових позитивів у друкарні ДУС.
01008, м. Київ-8, вул. Шовковична, 4-а.

Зам. 1554. Тираж 100. 2002 р.

Здано до складання 10.12.2002. Підписано до друку 18.12.2002.
Формат 84x108^{1/32}. Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
Ум. друк. арк 5,1. Обл.-вид. арк. 5,5. Тираж 100.

Видавництво «КІЙ»
03124 Київ, вул. Василенка, 8.

Київ
«Кий»
2002